

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КОБИЛЯНСЬКА Оксана Василівна

Психосоціальні чинники та умови становлення національної самосвідомості студентів / Psychosocial factors and conditions for the students' national self-awareness formation

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Випускна кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРМ-21
О.В. Кобилянська

Науковий керівник:
к.п.с.н., доцент А.Н. Гірняк

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2019

АНОТАЦІЯ

Кобилянська О.В. Психосоціальні чинники та умови становлення національної самосвідомості студентів. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 „Соціальна робота”. – Тернопільський національний економічний університет. – 2019.

У магістерській роботі здійснено теоретичний аналіз феномена національної свідомості та самосвідомості як наукової проблеми; охарактеризовано структурні компоненти національної самосвідомості; розкрито особливості становлення національної самосвідомості в онтогенезі; розроблено програму і методику дослідження національної самосвідомості студентів; здійснено аналіз результатів емпіричного дослідження національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку; розкрито обґрунтування тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку; подано результати апробації тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку.

ANNOTATION

Kobylianska O.V. Psychosocial factors and conditions for the students' national self-awareness formation.– Manuscript.

Research on the education and qualification of Master degree in 231 "Social work".– Ternopil National Economic University. – 2019.

In the master's thesis theoretical analysis of the phenomenon of national awareness and self-awareness as a scientific problem is carried out; structural components of national self-awareness are characterized; peculiarities of formation of national self-awareness in ontogeny are revealed; the program and methodology of research of students' national self-awareness have been developed; analysis of the results of empirical study of national self-awareness of boys and girls of student age; substantiation of training of development of national self-awareness of boys and girls of student age is revealed; results of approbation of training of development of national self-awareness of boys and girls of student age are presented.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ	7
1.1. Національна свідомість та самосвідомість як наукова проблема	7
1.2. Структурні компоненти національної самосвідомості	13
1.3. Особливості становлення національної самосвідомості в онтогенезі	21
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ	29
2.1. Програма і методика дослідження національної самосвідомості студентів.....	29
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку	33
Висновки до розділу 2	41
РОЗДІЛ 3. ПСИХОСОЦІАЛЬНІ УМОВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ	42
3.1. Обґрунтування тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку	42
3.2. Результати апробації тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку	58
Висновки до розділу 3	64
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68
ДОДАТКИ	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розбудова економічного і духовного фундаменту незалежної української держави потребує дослідження усіх важливих чинників становлення та ефективного розвитку державотворчого процесу. Серед таких чинників чільне місце займає національна самосвідомість як засіб об'єднання та інтеграції зусиль нації. Саме усвідомлення державно–політичної, громадсько–територіальної спільності, духовно–культурної єдності та історичної спорідненості виступає дієвим чинником соціально–економічних, політичних, духовних перетворень в суспільстві. У зв'язку з цим актуалізується потреба в дослідженні сутнісних характеристик національної самосвідомості, її зв'язку з процесами державотворення.

На особливу прихильність з боку сучасних українських психологів і глибоке вивчення заслуговує проблема розвитку національної самосвідомості студентської молоді, що є найбільш вразливою до соціально–економічної нестабільності у державі. Прояви низького рівня національної самосвідомості у молодих людей викликають велике занепокоєння з боку науковців. Для вирішення цього нагального питання важливо спрямувати наукові пошуки на виявлення особливостей становлення національної самосвідомості студентів – майбутніх фахівців у різних галузях науки.

На сучасному етапі розвитку наукових досліджень можна відзначити активізацію інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічності. Зокрема, феномен національної свідомості і самосвідомості досліджується в рамках таких підходів: конструктивістського (розглядає етнос як певний конструкт, структуру, що має певні рівні, елементи та ін., представники Б. Андерсон, Р.Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум), інструменталістського (розглядає етнос як «інструмент», знаряддя для формування чи удосконалення певних його ознак, представники Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс) та примордіалістського (розглядає етнос як первинне і незмінне об'єднання людей «по крові» с незмінними ознаками, представники Ю. Бромлей, В. Козлов,

В. Павленко, А. Пономарьов та ін.), до якого належить переважна більшість українських вчених.

Серед зарубіжних вчених значна увага, в рамках дослідження національної самосвідомості, приділялася вивченню самосвідомості. Трактуючи процес формування самосвідомості, й національної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід, представники якого М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають національну самосвідомість як соціокультурно обумовлену, знаково опосередковану, як продукт впливу соціального оточення – сім'ї, школи, ЗМІ та ін.

Проблематика самосвідомості, зокрема національної самосвідомості розроблялася переважно в антропологічних (Н. Скворцов), етнографічних (Ю.Бромлей, Л. Дробіжева, П. Кушнер, С. Токарев), етнологічних (В. Тишков, Г. Лозко), геополітичних (А. Олексін, Ю. Платонов), етнокультурологічних (О. Карізька, Ю. Рождественський, М.–Л. Чепа та ін.), філософських (С. Бойко, К. Храмова та ін.) і етносоціологічних (Ю. Арутюнян, В. Євтух та ін.) науках.

У психологічній науці об'єктом дослідження були загальнотеоретичні етнопсихологічні та соціально–психологічні аспекти проблеми становлення національної самосвідомості щодо її структури, функцій та ознак (О. Афонасенко, М. Боднар, М. Боришевський, О. Васильченко, І. Данилюк, О. Квас, М. Козловець, О. Лозова, А. Львовичкіна, В. Мухіна, Л. Орбан–Лембрик, С. Павлюк, Б. Поршнєв, Л. Почебут, О. Савицька, Р. Слободян, Г. Старовойтова, Т. Стефаненко, А. Фурман та ін.). У віковій та педагогічній психології виявлено роль етнофункціонального підходу й етнокультури у змісті шкільної освіти (Г. Філіпчук), шляхи й засоби психопрофілактики проблем міжетнічної взаємодії (І. Шолохов) та національного виховання (Ю. Зінченко, А. Логінова, М. Маріманова, Г. Назаренко, А. Обухов, А. Сухарєв, О. Ткачук), особливостей національної самосвідомості, ідентифікації та рефлексії українських дітей і підлітків (В. Павленко, А. Шугай), гармонізації національної самосвідомості старшокласників (Ю. Михальчук), співставлення феноменів та формування етнічної й національної самосвідомості студентів в процесі підготовки у ВНЗ (Л. Співак, І. Тишик, В. Хотинець).

Важливим аспектом вивчення проблеми національної самосвідомості є виявлення чинників її розвитку. Дослідниками різних галузей знань розглядається історичний (А. Герасемчук, В. Козлов), геополітичний, етнографічний (В. Масненко), екологічний та геопсихічний (О. Киричук, В.Павленко, В. Хрущ), соціального середовища (В. Крисько, Л. Орбан–Лембрик, Ю. Римаренко та ін.), ментальний (Ю. Мединська, А. Фурман), культурний (М. Козловець, М. Чебоксаров та ін.) чинники.

Соціальні та психологічні чинники розвитку національної самосвідомості були об'єктом уваги при вивченні генези національної самосвідомості (А. Березін, Л. Співак), етнічної свідомості (В. Горбунова), етнічної ідентичності (О. Бичко), тоді як виявлення їх специфіки щодо кожного віку відкриває можливості цілеспрямованого розвитку національної самосвідомості. Особливо значущим є визначення чинників та шляхів розвитку національної самосвідомості у студентської молоді, оскільки саме в юнацькому віці актуалізуються особистісно–світоглядні аспекти формування самосвідомості, які впливають на їх громадянське становлення.

Встановлена соціальна значущість і недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів проблеми розвитку національної самосвідомості студентів зумовили вибір теми дослідження: «Соціально–психологічні чинники становлення національної самосвідомості студентів».

Об'єкт дослідження: національна самосвідомість як психологічний феномен.

Предмет дослідження: соціально–психологічні чинники та умови становлення національної самосвідомості студентів.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування соціально–психологічних чинників становлення національної самосвідомості студентів та розробка на цій основі психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток зазначеного психічного новоутворення в осіб юнацького віку.

Відповідно до поставленої мети нами було визначено наступні **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз феномена національної свідомості та самосвідомості як проблеми етнічної психології.
2. Охарактеризувати компоненти національної самосвідомості.
3. Виявити особливості становлення національної самосвідомості в онтогенезі.
4. Розробити програму і методику дослідження національної самосвідомості студентів.
5. Емпірично дослідити соціально–психологічні чинники становлення національної самосвідомості студентів.
6. Розробити психологічний тренінг для розвитку національної самосвідомості студентів.

Для розв'язання поставлених завдань були використані такі **методи дослідження:**

- теоретичні – аналіз наукової літератури, систематизація і узагальнення теоретичних та емпіричних даних, порівняння, ранжування;
- емпіричні – спостереження, бесіда, діагностичні методики, експеримент, методи кількісної і якісної обробки емпіричних даних.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні сутнісного змісту понять «самосвідомість», «національна самосвідомість», «національна самосвідомість студентів»; виявленні вікових передумов розвитку національної самосвідомості у студентському віці; рефлексивному окресленні соціально–психологічних чинників розвитку національної самосвідомості студентів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у виявленні сутності феномену національної самосвідомості, характеристиці специфіки її розвитку у студентському віці; розробці психологічного тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат, що може використовуватись у практичній роботі психологічних служб ЗВО і середніх навчальних закладів.

Структура та обсяг роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (66 найменувань), додатків. Обсяг основного тексту роботи складає 67 сторінок, загальний обсяг охоплює 78 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

1.1. Національна свідомість та самосвідомість як наукова проблема

В умовах розвитку сучасної Української держави одним з нагальних завдань виступає об'єднання нації. Розв'язання цього завдання є неможливим без психологічної розробки концептуальних і прикладних аспектів національної самосвідомості. Більшість науковців й дотепер неоднозначно трактують такі значущі для сучасної етнічної психології поняття, як «національна самосвідомість», «національна ідентичність» та ін.; досить часто змішуючи чи ототожнюючи ці поняття з іншими етнопсихологічними термінами: «етнічна самосвідомість», «етнічна ідентичність» та ін.

Прихильники ототожнення свідомості і самосвідомості пояснюють подібне твердження тим, що самосвідомість і свідомість поєднуються в людині її єдиним «Я». Так, зокрема, на думку психолога С.Тагліна, незважаючи на специфіку проявів кожного з цих феноменів, «розмежувати свідомість і самосвідомість можна лише в абстракції, як методичний прийом, необхідний для їх детального вивчення, оскільки в реальній життєдіяльності людини вони внутрішньо єдині» [48, с. 78]. Разом з тим, І.Чеснокова, В.Столін та ін. стверджують, що «самосвідомість є автономним феноменом стосовно свідомості, щообумовлюється специфікою її суб'єкт–суб'єктивних відносин, на відміну від суб'єкт–об'єктивних відносин зі світом, що й характеризує свідомість» [55, с. 103]. На складність самосвідомості як суспільного феномену вказує І. Булах, який зазначає, що за логічним змістом виправданим є поділ самосвідомості індивіда і спільноти на самоспостереження, самопізнання та самооцінку [13, с. 29–30].

Особливо важливе значення для нашого дослідження мають праці тих дослідників, які розглядають сутність самосвідомості через зв'язок з її носіями. На думку Т.Грушевицької, самосвідомість завжди співвідноситься із

соціальним суб'єктом дії, яким можуть бути як конкретна особистість, так і певна група чи суспільство в цілому. Виходячи з такого уявлення вчений виділяє індивідуальну самосвідомість (самосвідомість особистості) і самосвідомість спільності (групи, класу, нації, іншого типу спільноти). При цьому вчена зазначає, що «самосвідомість спільноти в інтегрованому вигляді включає індивідуальну самосвідомість членів відповідної спільноти і самосвідомість соціальних груп, які до неї входять» [60, с. 39].

Дослідниця переконує, що представники різних соціальних груп мають різну самосвідомість у зв'язку з різним своїм становищем у системі соціальної взаємодії. Самосвідомість суспільства як цілісного явища вчена називає плюралістичною, а її становлення – способом саморозвитку суспільства, коли в процесі діалогу його учасники, усвідомлюючи свої інтереси, намагаються виробити спільну платформу – основу взаєморозуміння. Отже, результатом самоусвідомлення є знання соціального суб'єкта про самого себе, усвідомлення своєї практичної і пізнавальної діяльності, своїх інтересів, потреб, цілей.

У з'ясуванні сутності самосвідомості соціальних груп, спільнот важливою є точка зору В.Павленка, який зазначає, що самосвідомість виступає стрижнем свідомості соціального суб'єкта. Вона являє собою духовні утворення, в яких соціальний суб'єкт усвідомлює спільні, корінні інтереси, місце в суспільстві, ставлення до інших класів, до держави, до суспільства в цілому. Саме цими чинниками визначається місце самосвідомості в свідомості соціального суб'єкта, значення в його життєдіяльності [47, с. 12].

Щоб глибше розібратися в сутності національної самосвідомості, національної ідентичності, національного характеру та інших понять національної психології, відокремити їх від відповідних етнопсихологічних феноменів, проаналізуємо основні теоретичні підходи до їх визначення, що представлені роботами А. Бароніна, А. Березіна, М.Боришевського, Ю. Бромля, Н. Євдокимової, В. Мухіної, А. Налчаджяна, Е. Сміта, Г.Солдатової, Т. Стефаненко, О. Шевченко та ін.

Ю. Бромлей під етнічною самосвідомістю розуміє усвідомлення етносом власної єдності та відмінностей від інших подібних сукупностей людей. Таким чином, вчений звертає увагу на те, що поняття «нація» є похідним і набагато вужчим від поняття «етнос» [58]. Водночас, структура національної самосвідомості може представляти і структуру етнічної самосвідомості. Тобто, суттєвих відмінностей у визначенні дослідником етнічної та національної самосвідомості ми не помітили.

Якщо розглядати цю проблему в історико–методологічному ракурсі, то слід вказати, що вперше на науковому рівні визначення сутнісних ознак національної самосвідомості було здійснено в 60–ті рр. ХХ ст. радянськими вченими А.Агаєвим, М.Джунусовим, П.Рогачовим, М.Свердином і В.Козловим та іншими в межах дискусії, яку проводила редакція журналу «Вопросы истории СССР» [71]. Саме ці вчені запропонували ввести категорію національної самосвідомості як одну із найсуттєвіших ознак нації у галузь філософських досліджень і соціально–культурного спрямування загалом.

Після розпаду Радянського Союзу з'явилася реальна можливість неупереджено досліджувати етнонаціональні проблеми суспільного розвитку, національна самосвідомість все більше входить у дослідницьке поле різних наук пострадянських країн, у тому числі і в незалежній Україні. Її розглядають у філософському, історичному, культурологічному, суспільно–політичному та соціально–психологічному дискурсі. Підтвердженням цього слугують наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених та публікації з тематики дослідження.

Розглянемо основні підходи до визначення феноменів «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психологічній науці. Так, етнопсихологи А. Баронін, А. Налчаджян, Т. Стефаненко та ін. вслід за етнографами спершу розкривають сутність понять «етнос», «народ» і «нація», і лише згодом – сутність відповідних психологічних феноменів.

Вітчизняний дослідник А. Баронін дотримується думки про те, що народність і нація є видами етнічної спільності (етносу), яка являє собою вид стійкого соціального угруповання людей, виникнення якого

зумовлено історичною детермінантою. Водночас, нація розглядається як найвища форма етнічної спільності. Порівняно з етносом, нація має інший рівень соціально-економічного розвитку. Якщо внутрішня структура етносу ґрунтується на родинних зв'язках, то внутрішня структура нації – на соціальному принципі. Націю визначає наявність такої сукупності основних ознак: спільність території, економічного життя, мови, матеріальної та духовної культури, етнічної самосвідомості. За А. Бароніним, національна самосвідомість – це «відносно стійка, усвідомлена, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації» [4, с. 78].

Етнічна самосвідомість виникає в результаті існування протиставлення етнічної групи оточуючому світу. Порівняно з національною самосвідомістю, яка може існувати лише в усвідомленому вигляді, етнічна самосвідомість існує як в усвідомленому, так і в неусвідомленому видах. Одним із проявів етнічної самосвідомості виступає усвідомлення людиною себе як суб'єкта етнічної спільності, тобто етнічна ідентичність. Отже, А. Баронін розрізняє поняття «етнічна самосвідомість» і «національна самосвідомість» за ознакою усвідомлення, за змістовним наповненням згідно з поняттями «етнос» і «нація».

Зарубіжний науковець А. Налчаджян [44] також вважає, що не кожний етнос є нацією. Етнос може вважатися народом, якщо він має власну єдину батьківщину – національну територію. За певних умов: наявності спільних органів самоуправління та спільної території, тобто в єдиній державі; наявності емоційних взаємозв'язків, однієї мови, спільного культурного спадку, віри у спільне походження, етнос перетворюється в націю. Отже, нація виступає найвищою формою розвитку етносу.

Російська вчена Т. Стефаненко [72] вважає, що поняття «етнос» слід використовувати у значеннях «народ», «національна спільність». Під поняттям «етнос» вона розуміє групу людей, які усвідомлюють себе його представниками на основі таких природних і стійких етнодиференціюючих ознак: мова, релігія, норми і цінності, уявлення про батьківщину, народне мистецтво, історична

пам'ять, міф про спільних предків і т. ін. Зауважимо, що саме в цьому визначенні «етносу» чітко простежується його психологічний аспект, що виявляється в етнічній ідентичності та самоідентичності.

Т. Стефаненко зазначає, що етнічна самосвідомість є результатом когнітивного та емоційного усвідомлення людиною себе в якості представника певного етносу. Ідентичність відображає рівень ототожнення індивіда з своїм етносом і рівень його відмінності від інших етносів. Так, вчена вказує: «доцільним є розгляд етнічної ідентичності як переживання взаємин «Я» та етнічного середовища – власногоототожнення з однією етнічною спільністю і відокремлення від інших» [72, с. 240]. Дослідниця зауважує, що до етнічної ідентичності, окрім усвідомлення, відносяться «сприймання, розуміння, оцінювання переживання своєї належності до етнічної спільноти» [70, с. 39].

Г. Солдатова вказує на значущість емоційного компонента етнічної самосвідомості: «Гідність, гордість, образи, страхи виступають важливими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття ґрунтуються на глибокому емоційному зв'язку з етнічною спільністю і моральних зобов'язаннях щодо неї, які формуються в процесі соціалізації індивіда» [64, с. 49].

М. Боришевський вбачає багато спільного у національному та етнічному. В зв'язку з цим, вчений визначає феномен «національної самосвідомості» як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [12, с. 38]. У цьому визначенні чітко представлено такі компоненти самосвідомості: ідентичність і оцінний.

Вивчаючи психологічні чинники генези національної самосвідомості-особистості, сучасний український дослідник А. Березін також не розмежовує психологію етнічного та національного. Він зазначає: «Усвідомлення себе представником і носієм таких етнокультурних проявів і складає психологічну сутність національної, етнонаціональної самосвідомості...» [7, с. 4]. Вчений вказує на те, що національна самосвідомість

виступає результатом діяльності свідомості, природи людини, її психофізіологічної реальності, узагальнюючою психологічною ознакою якої є тип традиційності як форми, способу етнокультурного буття; тоді як інтегральним виявом ментальності є життєві психічні установки. На думку дослідника, важливою передумовою самореалізації особистості виступає її прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам'яті, побудова на її засадах аксіологічної системи. Отже, науковець не вбачає значної різниці між психологією національного та етнічного, використовуючи поняття «етнонаціональна самосвідомість».

Важливою в контексті окресленої проблеми є думка української вченої І.Кресіної, яка стверджує, що національна самосвідомість – це усвідомлення державно–політичної, громадянсько–територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності. Національна самосвідомість виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (поряд з етнічною) належності, спільності історичної долі, специфічності культурних, соціальних, історичних чинників [30, с. 87].

На думку М.Джунусова, національна самосвідомість виражається в усвідомленні нацією себе як суспільного цілого, відмінного від інших національностей. Більше того, дослідник вважає, що однією із сутнісних характеристик національної самосвідомості є вживання її представниками єдиної назви (етноніма) [27, с. 16].

Аналізуючи сутність та зміст національної самосвідомості, дещо відмінну від інших позицію займає Н.Джандильдін, наголошуючи на значній ролі соціальних елементів у її функціонуванні і підкреслюючи, що «це є, по суті, пізнання нацією своєї власної соціально–етнічної сутності, усвідомлення нею того, яке місце і становище вона займає чи може займати в системі міжнаціональних відносин, яку справжню роль відіграла чи може відіграти в історії людства, а також усвідомлення свого природно–історичного права на незалежне існування поряд з іншими подібними спільнотами» [33, с. 37].

Найбільш ґрунтовне пояснення феномену «національна самосвідомість» було здійснено М. Боришевським. Інтерпретуючи його сутність і структуру, вчений наголошував на взаємозв'язку понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість». На думку вченого, національна самосвідомість – це самоусвідомлення особистості як представника певної національної спільноти, самооцінка як носія національних цінностей, які сформувалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти [12]. У структурі національної самосвідомості особистості він виокремив самооцінку, домагання, соціально–психологічні очікування та «образ–Я».

Отже, у контексті визначеної мети дослідження логічно виправданим є використання поняття «національна самосвідомість», оскільки нація як суб'єкт державотворення має пізнати себе, усвідомити свою сутність, свої інтереси та потреби, свою мету, своє місце у світовій спільноті та відмінність від інших національних спільнот. Без цього втрачається почуття спільнотної єдності між членами нації, що унеможлиблює розбудову власної держави. Саме на усвідомлення та утвердження єдності між членами нації, на пошук того спільного, що б заперечувало чи відтісняло на другий план розбіжності між представниками нації заради побудови власної держави, і спрямована національна самосвідомість.

1.2. Структурні компоненти національної самосвідомості

У процесі визначення сутності національної самосвідомості з'ясування її змісту велике значення має вирішення проблеми структурування і аналізу всіх компонентів феномену. Побудова структури національної самосвідомості дає змогу зафіксувати її як цілісний феномен у всьому різноманітті його проявів, а також знайти найбільш прийнятний підхід до його визначення. Слід зазначити, що різні дослідники виділяють неоднакові компоненти у її складі, що обумовлюється багатовимірністю національної самосвідомості, складністю

та динамізмом дійсності, яку вона відображає, а також різними умовами для формування та функціонування складових компонентів.

Національна самосвідомість є складною системою, яка відображає зміст, основні напрями і цілі життєдіяльності нації у зіставленні її з іншими соціально–етнічними спільнотами, націями. Вона має різні рівні, форми, включає велику кількість елементів і відіграє важливу роль в розвитку національних утворень.

Структура національної самосвідомості відображає особливості розвитку кожної конкретної нації (як етнічної, так і політичної), має варіативний набір компонентів з різними взаємозв'язками. Застосування системного підходу до аналізу національної самосвідомості дало змогу виділити складові її структури: національна інтеграція, національне самопізнання, національна і етнічна ідентичність, подвійна етнонаціональна ідентичність, етнічна самосвідомість, національні ціннісні орієнтації, національні інтереси, національна ідея, національні почуття, настрої, переживання.

Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності, а також конкретний індивід з власною індивідуальною національною самосвідомістю. При цьому «колективна (загальна) національна самосвідомість нерозривно пов'язана з індивідуальною національною самосвідомістю (одиничним, окремим), існує в ній і через неї, а індивідуальна національна самосвідомість містить в собі ті чи інші загальні риси колективної національної самосвідомості» [4, с. 98].

За змістом національна самосвідомість відрізняється від національної свідомості. Відмінність полягає у характері усвідомлення, тобто в тому, що певні явища і процеси національної свідомості спільноти та індивіда, виступаючи безпосередньо складовою життєдіяльності нації, є не актуалізованими, підсвідомими, або неусвідомленими. Національна самосвідомість є усвідомлення нацією самої себе порівняно з іншими національними спільнотами, моделювання свого майбутнього, національна свідомість виступає як знання нації про саму себе.

Структура національної самосвідомості багатомірна. Якщо торкнутися типологічної структури, то, на думку В. Карлової, носіями національної самосвідомості політичної нації є: за елементним складом – політично свідомі і соціально активні громадяни, взаємодія яких утворює громадянське суспільство; історичної культурно – різні етнічні групи; територіально – регіони. При цьому різні аспекти внутрішньої різноманітності політичної нації забезпечують її цілісність, динамічну стійкість і здатність до саморозвитку [33]. Якщо ж розглянути національну самосвідомість з точки зору основних компетентностей носіїв, то С. Крапівенський виділяє такі її елементи: знання історії свого народу, ставлення до національних традицій, свят, звичаїв, ставлення до мови свого етносу, почуття національної гідності [43].

Серед дослідників національної самосвідомості досить поширеною є точка зору стосовно того, що зміст цього поняття складають національна психологія та національна ідеологія. Національна психологія, або психічний склад нації, включає: усвідомлене національне самовизначення; усвідомлену належність до нації; єдність інтересів і цілей та необхідність спільної боротьби за їх здійснення. Сюди належать також усвідомлені національні почуття – причетність до долі своєї спільноти, любов до історичної батьківщини, відданість своєму народові, повага до його традицій і національної культури, патріотизм, готовність на пожертви заради нації тощо. «Національна ідеологія – це є концептуальне бачення корінних інтересів народу та шляхів їх задоволення. Вона виступає ядром кристалізації, синтезу в становленні національної самосвідомості» [57, с. 12].

Дещо подібної точки зору дотримуються автори словника–довідника «Міжнаціональні відносини: терміни і визначення», структуруючи національну самосвідомість за рівнями проявів, зазначаючи, що на рівні масової буденної свідомості у ній переважають емоційні, чуттєві прояви, національна психологія. Однак «національна самосвідомість у своєму розвитку здатна піднятися до теоретичного рівня як усвідомленого ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього розвитку національного життя. В її структурі містяться не тільки

спадщина минулого, історичні цінності, а й уявлення проінтереси, потреби національного прогресу, невирішені проблеми, нарешті, турбота про історичну долю нації» [58, с. 133–134].

Водночас слід зазначити, що такий підхід до визначення структури національної самосвідомості дозволяє зрозуміти її в узагальненому вигляді і не дає змоги визначити основні компоненти, з'ясувати багатогранні зв'язки цього суспільного феномену. Виходячи з цього виникає необхідність структурування цього поняття за різноманітними принципами: рівнями, формами усвідомлення та відображення національного життя.

У з'ясуванні структури досліджуваного феномену важливою є точка зору П.Ситника, який вважає, що національна самосвідомість як духовне утворення включає: національні автостереотипи (стійкі, досить часто ірраціональні уявлення, оцінки і т.ін., пов'язані зі своїм народом); уявлення про територію, культуру, мову, проісторичне минуле; а також емоційну складову – ставлення до культурних та історичних цінностей свого народу. Найголовнішим компонентом національної самосвідомості, вважає вчена, є національні інтереси, які стимулюють діяльність людей [62].

М.Степико, окрім системи автостереотипів, до структури національної самосвідомості відносить ряд гетеростереотипів (відповідний комплекс установок, пов'язаний з націями–сусідами). Учений подає структуру національної самосвідомості у вигляді системи, яка включає чотири рівні відображення національного буття, а саме: когнітивно–раціональний (поняття, знання, символи); аксіологічний (оцінні погляди, думки, судження, уявлення); емоційний (почуття, настрої, переживання), регулятивний (орієнтації, установки, інтереси, потреби). Подібна структура дає можливість визначити національну самосвідомість як систему таких об'єктів пізнання: нація в цілому; цінності національної культури; національна історія; національна держава; національна Батьківщина; національне майбутнє; нації–сусіди [59].

Рівневу структуру національної самосвідомості М. Степико запропонував у вигляді схеми, яка включає в себе такі рівні відображення

національного буття: когнітивно–раціональний (поняття, знання, символи); аксіологічний (оцінні погляди, думки, судження, уявлення); емоційний (почуття, настрої, переживання); регулятивний (орієнтації, установки, інтереси, потреби). Розроблена цим автором структура дає можливість визначити національну самосвідомість як систему таких об'єктів пізнання: «нація в цілому; цінності національної культури; національна історія; національна держава; національна Батьківщина; національне майбутнє; нації–сусіди» [59, с. 163-164].

Існують й інші підходи до визначення структурного наповнення національної самосвідомості. Так, М.Кралюк зазначав, що національна самосвідомість включає: «етнічну свідомість, ставлення до інших етносів; усвідомлення національних цінностей, мови, території, демократичної культури; усвідомлення соціально–державної спільності; патріотизм» [49, с. 211].

На думку іншого дослідника С.Крапівенського, елементами національної самосвідомості є: «знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій, свят, звичаїв, ставлення до мови свого етносу, почуття національної гідності» [55, с. 106].

Ю. Бромлей під етнічною самосвідомістю розуміє усвідомлення етносом власної єдності та відмінностей від інших подібних сукупностей людей. У визначенні національної самосвідомості представлено три основні компоненти: 1) когнітивний; 2) диференціюючий (чи ідентичність); 3) ціннісний. До національної самосвідомості дослідник відносить: 1) уявлення національності про неї саму (когнітивний); 2) уявлення національності про її належність (диференціюючий або ідентичність); 3) усвідомлені інтереси, ціннісні орієнтації та настанови щодо інших національностей (ціннісний) [19].

До структури національної ідентичності М. Барретт відносить два компоненти: 1) когнітивний; 2) афективний. Зміст когнітивного компонента складають: знання про існування національної групи, знання про національну територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, віднесення

себе до даної національної групи; приписування представникам своєї національної групи спільності походження, загальної спорідненості, типових якостей та віра в наявність взаємозв'язку із своєю національною групою. Афективний компонент національної ідентичності утворюють ступінь прихильності та її суб'єктивна актуальність. Ступінь прихильності до національної ідентичності виявляється у значущості належності індивіда до певної національної групи, почуття належності до даної національної групи, почуття щодо проживання на даній території. До афективного компонента національної ідентичності відносяться такі почуття: національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін. [34].

Е.Д. Сміт виокремлює колективний та індивідуальний аспекти національної ідентичності. Колективна національна ідентичність може пов'язуватись з поняттям «роду», чи з поняттям «території» або з соціоекономічними характеристиками [48].

На нашу думку, визначення структури національної самосвідомості значною мірою залежить від розуміння нації тим чи іншим дослідником, її сутнісних ознак та форм існування. Слід зазначити, що більшість сучасних учених погоджуються з існуванням двох основних концепцій визначення нації: як політизованого етносу (етнічна нація) та як сукупності громадян держави (політична нація), що найбільшою мірою характеризує поліетнічне суспільство.

Виходячи з розуміння політичної нації як поліетнічної спільноти (такою має постати і українська політична нація), спробуємо подати структуру її самосвідомості. На нашу думку, правомірним є виділення у структурі самосвідомості політичної нації двох рівнів, а саме: самосвідомість представників етнічних груп, які входять до складу нації і прагнуть зберігати свою мову, культуру, традиції, – етнічна самосвідомість, і самосвідомість власне поліетнічної спільноти – загальнонаціональна самосвідомість. Таким чином, самосвідомість нації і самосвідомість етносів поєднуються як окреме і загальне. Інакше кажучи, кожний представник такої нації має подвійну ідентичність – етнічну та національну.

Етнічна самосвідомість базується, насамперед, на самоусвідомленні суб'єкта (як конкретного індивіда, так і етносу в цілому) в межах біологічних, психологічних та соціокультурних координат з основним ідентифікуючим принципом «ми – вони». Однак етнічна належність ще не характеризує віднесення індивіда до тієї чи іншої нації, наприклад, можна бути вірменином за етнічним походженням, а вважати себе членом французької нації чи білорусом за етнічним походженням, а ідентифікувати себе як представника української нації. Все залежить від того, яка ідентичність є більш значущою для даного індивіда. «Якщо у свідомості людей поліетнічної спільноти національна належність асоціюється передусім не з загальнонаціональною, а з етнічною ідентичністю, то це свідчить про несконсолідованість цієї нації, а отже, і неформованість загальнонаціональної самосвідомості, що створює потенційну загрозу існуванню держави» [7, с. 11]. І навпаки, якщо представники усіх етнічних спільнот, що складають політичну націю і є громадянами держави, віддають перевагу загальнонаціональній ідентичності над етнічною, можна стверджувати про єдність нації і сформованість національної самосвідомості.

На відміну від етнічної, національна самосвідомість має якісні відмінності, а саме: вищий рівень суб'єктності та рефлексивності, а також нові ідентифікаційні засади – національно–державні, громадсько–політичні, духовно–світоглядні, ціннісно–сміслові. «Якщо в етнічній самосвідомості переважно концентрується усвідомлення всього того, що відрізняє етнос від інших спільнот, то в національній самосвідомості – усвідомлення всіх чинників, щооб'єднують націю» [22, с. 159].

Найбільш ґрунтовне пояснення концепту «національна самосвідомість» у вітчизняній психології вперше було здійснено М. Боришевським у контексті вивчення громадянської спрямованості особистості. Інтерпретуючи сутність і структуру цього концепту, вчений постулював нерозривність понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість»: «Навіщо вживати поняття «національна свідомість», якщо мова йде про національну самосвідомість?» [12, с. 9]. За цим постулатом, у структурі національної

самосвідомості особистості вчений виокремив такі конструкти як: самооцінка, домагання, соціально–психологічні очікування та «образ–Я».

Розкриємо сутність перерахованих конструктів за М. Боришевським. Самооцінка є судженнями особистості, в яких виявляється міра наявності у неї характеристик, що стосуються системи національних цінностей тієї спільноти, з якою вона себе ідентифікує. До національних цінностей вченим віднесено риси національного характеру, усвідомлення людиною відповідальності за долю своєї нації та т. ін. У структурі національної самосвідомості самооцінка характеризується за такими ж параметрами, як і у структурі якого–небудь іншого виду самосвідомості: адекватністю, висотою, стійкістю та ступенем самокритичності. Домагання визначено як спрямованість особистості на вибір і досягнення вагомих для неї цілей, які зумовлено системою національних цінностей. Згідно з такими домаганнями, самооцінкою і усвідомленням людиною себе у якості носія національних цінностей, вона робить власний вибір у ситуаціях можливих самостійних виборів, які стосуються національної (етнічної) сфери. Вчений підкреслив, що домагання є зовнішнім проявом самооцінки особистості у ситуаціях її самостійного вибору. Параметри домагань є аналогічними до параметрів самооцінки.

Соціально–психологічними очікуваннями є уявлення особистості про такі оцінки з боку представників власного та чужих етносів і національностей, які стосуються її національних цінностей і очікуваної поведінки. Чинником розвитку соціально–психологічних очікувань є самооцінка і рівень домагань людини, які в сукупності призводять до появи в неї узагальнених інтегрованих уявлень про «Я» як носія та суб'єкта національних (етнічних) цінностей, тобто до появи «образу–Я». Такі уявлення є відрефлексованими судженнями особистості про себе як носія та суб'єкта національних цінностей, про власні вчинки як представника певної нації (етносу).

На думку М. Боришевського, сутність національної самосвідомості особистості розкривають й наступні складові: 1) національна ідентифікація, тобто усвідомлення індивідом власної належності до певної нації, етносу,

спорідненості з ними; 2) знання та усвідомлення людиною типових характеристик нації, з якою вона себе ідентифікує; 3) усвідомлене ставлення особистості до минулого (історії), теперішнього та майбутнього власного етносу, нації; 4) знання про національну територію; 5) усвідомлене та дійове ставлення до національних цінностей [55].

За позицією психолога, національна ідентифікація є не лише складовою, а й провідним чинником розвитку національної самосвідомості: «Без такого самоусвідомлення людиною себе з певною конкретною нацією не може бути мови про розвиток у неї національної свідомості і самосвідомості» [55, с. 140]. Вчений переконаний, що наявність зазначених складових у національній самосвідомості особистості зумовлює розвиток у неї почуттів національної відповідальності та національної гордості. Національна відповідальність – це усвідомлення людиною відповідальності за сьогодення і майбуття своєї нації. Почуття національної гордості виявляється у таких вчинках особистості, які стосуються її нації.

Отже, виходячи з вище зазначеного, а також з аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених з проблематики дослідження, можна стверджувати, що структура національної самосвідомості політичної нації є складною системою, яка відображає все багатоманіття проявів і результатів безпосередніх феноменів духовності нації від елементарних до складних (від поверхових уявлень і знань про фрагменти національної реальності до вчень і теорій), від психологічних (національні почуття, сприйняття тощо) до ідеологічних (концепції, програми, доктрини), від буденних уявлень, поглядів, оцінок, інтересів, потреб до теоретичних, від масових до елітарних тощо.

1.3. Особливості становлення національної самосвідомості у студентському віці

У вітчизняній психологічній науці лише в останнє десятиліття помічено зростання інтересу дослідників до проблеми національної самосвідомості

особистості юнацького віку. Особливий період розвитку самосвідомості особистості міститься в межах від 17–18 рр. до 22–25 рр. Цей період чи його частину в психологічній науці визначають як пізній юнацький вік (юність); студентський вік, згадуючи й студентську молодь; молодість; початок ранньої дорослості, зрілого життя. На сучасному етапі становлення українського суспільства більшість юнаків і дівчат віком 17–18 рр. вступають до вищих навчальних закладів, поповнюючи таку соціальну спільноту, як студентська молодь. Ознакою цієї спільноти є систематичне, цілеспрямоване оволодіння студентами професійними знаннями та вміннями спільно з викладачами і самостійно протягом навчання у вищій школі.

Студентський (юнацький) вік є сенситивним періодом для розвитку національної самосвідомості особистості. Адже для цього створено усі передумови в ході генезису самосвідомості. Такими передумовами є: інтенсифікація та підвищення рівня соціальної зрілості, що гармонізує з високим освітнім рівнем та інтелектуальною зрілістю особистості; виникнення почуття тотожності та цілісності свого «Я» (самоідентичності); зміна стосунків особистості зі значущими іншими як чинник зміни її ставлень до них і до самого себе; ускладнення та підвищення рівня усвідомлення процесів самопізнання і самоконтролю; зростання соціальної активності; становлення громадянськості; чутливість до суспільно–історичних трансформацій [63].

З–поміж зарубіжних моделей розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку найбільш розробленою є концепція Дж. Фінні. Вчений трактує процес становлення національної самосвідомості подібно до розвитку особистісної ідентифікації, що презентовано в теорії Е. Еріксона. В своїй моделі розвитку національної самосвідомості Дж. Фінні виокремив та охарактеризував три стадії. Першу стадію вирізняє те, що особистість підліткового віку приймає власну національну ідентичність як надану їй, тобто беззастережно. У цьому віці в особистості можуть з'являтися аутгрупові (аутгрупа – група людей, по відношенню до якої індивід не відчуває відчуття ідентичності або приналежності) переваги, що зумовлені негативними

стереотипами щодо своєї групи (зокрема й нації) чи позитивним ставленням значущих інших до такої групи. Як в першій, так і в другій ситуації підлітки некритично сприймають аттитюди, адже вони є заданими значущими іншими (батьками, авторитетними дорослими тощо). Спільною рисою в обох випадках є зовнішня заданість цих аттитюдів.

Початок другої стадії засвідчує актуалізація національної самосвідомості, що пов'язана з необхідністю особистості розв'язати певну ситуацію, що стосується її національної належності. Найчастіше така актуалізація відбувається в юності. Другий період завершується появою в особистості позиції, що стосується її належності до певної групи (зокрема і нації). Досягнення особистістю зрілої національної ідентичності, що виявляється у сформованому в неї відчутті себе представником конкретної групи (нації), притаманне третій стадії [64].

Пізній юнацький (чи студентський) вік вирізняється активним розвитком самосвідомості, у результаті якого в особистості формується низка ідентичностей, зокрема й національна. У зарубіжній і вітчизняній педагогічній та віковій психології виявлено небагато праць, які присвячені дослідженню окремих аспектів проблеми розвитку національної самосвідомості студентської молоді. А саме: чинники генези національної самосвідомості в учнів 11-х класів загальноосвітньої школи і студентів 5-х курсів вищих навчальних закладів вивчав А. Березін [7]; психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентів засобами української літератури – В. Соколова [63]; психологічні засади розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці – Л. Співак [65]; роль національної ідентифікації у становленні «Я-образу» особистості 14–20 рр. – О. Шевченко [82].

Проте зафіксована дещо більша кількість досліджень різних аспектів проблематичної самосвідомості студентської молоді у галузі соціальної психології. Так, соціальні психологи вивчали: особливості етнічної самосвідомості студентів (О. Бичко [9]); роль етнопсихологічних життєвих орієнтацій у процесі самоактуалізації студентської молоді (М. Боднар [10]);

етносоціальні уявлення структури «Я–концепції» студентів університетів (О. Васильченко); вплив етнічних стереотипів на міжособистісне оцінювання студентства (О. Квас [31]); етносоціальні установки як складник міжособистісної взаємодії студентської молоді (В. Струніна [73]).

Важливим науковим результатом дослідження А. Березіна [7] вважаємо висновок про те, що структуру етнонаціональної самосвідомості зумовлено психологічним середовищем її зародження та розвитку, зокрема низкою таких сенсотворчих чинників, як: психофізіологічна реальність, життєве психічне настановлення, що реалізується у вигляді інтегрального прояву ментальності, етнопсихогенези, міфологічно–фольклорної системи, історичної пам'яті, типу традиційності як форми, способу етнокультурного буття (підсвідомий, архетипічний чинник). Аксиологічна система, підґрунтям котрої є високий рівень розвитку національної самосвідомості, утвердження самоцінності історичної пам'яті, прагнення особистості до самоідентифікації зі своєю нацією, виступає основною умовою її повноцінної самореалізації.

У дослідженні В. Соколової представлено теоретичне та практичне вивчення психологічних особливостей розвитку національної самосвідомості в студентській молоді в процесі ознайомлення та засвоєння творів української літератури і навчальних дисциплін українознавчого циклу. Здійснений авторкою аналіз і синтез ряду наукових положень сприяв виокремленню основних складників національної самосвідомості, а саме: емоційно–диспозиційних почуттів етнічної ідентичності, домагань, самооцінки, а також мови, знань особистості про типові особливості та риси представників своєї нації, про спільну територію проживання, її свідоме ставлення до історичного минулого, сучасного і майбутнього цієї нації, до духовних і матеріальних національних цінностей. Проведене емпіричне дослідження дозволило їй довести, що провідним чинником розвитку національної самосвідомості студентської молоді є література, зокрема українська [63].

Встановлюючи роль національної самосвідомості у становленні «Я–образу» підлітків і юнаків віком 14–20 рр., О. Шевченко [82] емпірично

зафіксувала регіональні відмінності у розвитку національної самосвідомості респондентів. Так, для підлітків і юнаків із західних регіонів актуальною виявилася ідентифікація зі своєю нацією, водночас їм притаманний високий рівень сформованості національної самосвідомості, порівняно з їх ровесниками з півдня і північного сходу держави. За твердженнями психолога, що співзвучні з розкритими раніше висновками А. Березіна [7], встановлені регіональні відмінності зумовлено специфікою етногенезу та розвитку української нації. Натомість така специфіка й призводить до виникнення суперечливості й неоднозначності у змісті національної самосвідомості особистості.

У дослідженні Л. Співак [67] обґрунтовано психологічні засади розвитку національної самосвідомості особистості в юності. В контексті вивчення на увагу заслуговує низка висновків і результатів, адже контингент досліджуваних склали студенти вищих навчальних закладів віком від 17 р. до 22 р. Вивчення генетичного ракурсу досліджуваного процесу дозволило вчений резюмувати, що генеза національної самосвідомості є складним інтегративним психічним процесом, котрий із дорослішанням особистості характеризується поступовим ускладненням і трансформацією її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного самоствавлення, національно-психологічного саморегулювання.

Л. Співак виділяє такі психологічні особливості розвитку національної самосвідомості особистості в юності, а саме: протягом цього періоду здатність особистості до національного самоусвідомлення покращується із підвищенням рівня її національно-психологічного самоаналізу; зростання сенситивності до суспільно-політичних трансформацій зумовлює зміни у становленні системи національних цінностей особистості, актуалізуючи потребу у виборі таких цінностей; загострення потреби особистості у глибокій рефлексії щодо власної належності до певної нації та у визнанні її зрілості як суб'єкта цієї нації з боку її значущих представників; активізація процесів ідентифікації, які пов'язані із національними цінностями, сприяє засвоєнню особистістю ряду норм нації та становленню її індивідуальної системи таких цінностей як суб'єкта нації.

Відзначимо, що проблема розвитку національних феноменів у молодшому шкільному та підлітковому віці цікавила таких українських дослідниць, як А. Львовчкіну та Н. Євдокимову. Зокрема предметом наукового дослідження А. Львовчкіної виступили особливості розвитку національної рефлексії молодших школярів у процесі їх навчальної діяльності. Психологом доведено, що розвитку національної рефлексії особистості суттєво сприяє як відновлення її національного світобачення, так і формування компонентів національної самосвідомості. Зокрема когнітивного, що відбивається у знаннях і уявленнях особистості про етнокультурну та етнопсихологічну специфіку представників своєї нації; емоційно-ціннісного – етнокультурних, етнопсихологічних потребах, мотивах, інтересах; регулятивного – не лише в усвідомленні, а й проявах власної позиції як представника конкретної нації). За її висновками, провідними напрямками стимулювання процесу розвитку національної рефлексії учнів початкових класів є формування у них національного самопізнання, самооцінки, етнічної ідентифікації, національної самосвідомості та почуття індивідуальної відповідальності, що відбувається в умовах навчальної діяльності [38].

Предметом наукового вивчення Н. Євдокимової виступила участь підлітків у скаутському русі як умова розвитку їх національної самосвідомості. У дисертації встановлено чинники розвитку національної самосвідомості особистості підліткового віку. Зокрема найважливішими встановлено такі: національна самоідентифікація, рівень домагань, самооцінка, соціально-психологічні очікування та «Образ-Я» [24].

Особливості етнічної ідентифікації студентської молоді презентовано у дослідженні О. Бичка. Зокрема, науковець встановив суттєві відмінності в етнічній ідентичності студентів 2–3-х курсів вищих навчальних закладів із таких регіонів України, як Захід, Схід і Південь. О. Бичко з'ясував, що специфіку прояву і трансформацій етнічної ідентичності особистості зумовлено її етнічними взаємодіями [9]. З цього можна зробити висновок про те,

щовзаємодії в етнічному (чи національному) середовищі є важливим соціальним чинником розвитку етнічної (або національної) ідентичності.

Проведене психосемантичне дослідження дозволило О. Васильченко емпірично встановити, що етносоціальні уявлення університетської молоді про психологічні особливості представників свого етносу характеризуються високим рівнем однорідності за когнітивним, емоційним і поведінковим компонентами. Заслуговують на увагу й виявлені дослідницею гендерні особливості образу українця у студентства. Зокрема респонденти вважають, що образ типового українця містить такі якості, як: соціальна сила, людяність, відкритість позитивним почуттям і психологічний захист. До образу типової українки належать такі ж якості та жіночність. Проте, до образу «типового українця очима представників інших національностей» респонденти зарахували низку негативних якостей, а саме: злостивість, егоцентризм, мізантропію (ненависть до людей), соціальну беспорядність, хаотичність. Загалом в уявленнях студентів про типового українця домінує поєднання пасивно-захисних реакцій із незалежно-домінантним типом спілкування [14].

Отже, проведений аналіз зарубіжних і вітчизняних психологічних досліджень засвідчив недостатнє вивчення проблематики розвитку національної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів. Так, предметом вивчення сучасних дослідників стали окремі аспекти проблеми етнічної самосвідомості студентства. Водночас цей аналіз дозволяє стверджувати, що студентський вік є сенситивним для розвитку національної самосвідомості особистості. Зазначене актуалізує потребу цілісного емпіричного вивчення психологічних особливостей розвитку національної самосвідомості студентської молоді.

Висновки до розділу 1

Виявлено, що національна самосвідомість – особлива динамічна якість особистості, яка полягає у самореалізації особистості як суб'єкта національної і соціальної дійсності, відображає її позицію в державотворчих процесах. У самосвідомості, об'єктом якої є характеристики особистості як носія певних етнічних, національних особливостей, рис, властивостей присутні основні структурні компоненти самосвідомості: самоідентифікація, самооцінка, рівень домагань, соціально–психологічні очікування, «Образ–»Я».

До структури національної самосвідомості студентів входять такі компоненти: усвідомлення особистістю своєї національної належності; володіння мовою своєї нації та шанобливе ставлення до неї; усвідомлення історії своєї національної спільноти, місця походження і державності; плекання культурно–освітніх традицій; самокритичне ставлення до певних проявів національних вад; толерантність, національний такт і повага у ставленні до інших націй; усвідомлення особистістю психологічних особливостей нації, її самості і неповторності; творча праця в інтересах поступу нації, розвитку її духовної і матеріальної культури.

Національна самосвідомість, попри всі свої специфічні характеристики, – утворення водночас настільки органічно переплетене з багатьма іншими особистісними структурами, утвореннями, що її розвиток можливий лише за умови реалізації системного підходу, забезпечення одночасного формування у неї багатьох інших особистісних якостей, властивостей, можливостей, здатностей. У такої людини відчуття глибокої спорідненості зі своїм народом, нацією має органічно поєднуватися з умінням діяти, відповідально ставитись до своїх обов'язків, з прагненням своєю працею принести якнайбільше користі для співвітчизників, держави. Студентський вік є сенситивним періодом в онтогенезі самосвідомості, коли формуються нові компоненти структури самосвідомості особистості, специфічні саме для цього вікового етапу.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Програма і методика дослідження національної самосвідомості студентів

При розробленні програми дослідження національної самосвідомості у студентському віці та комплексу методичних положень проаналізовано різні підходи, застосовані при проведенні подібних досліджень. Зокрема, враховані підходи до вивчення проблеми особистості, викладені у працях Г.Костюка [11], до особливостей проникнення в сутність генетичної психології, розкритих у роботах С.Максименка [41], до визначення інтегральних показників рівня свідомості, описаних у дослідженнях В.Хотинець [54].

Для розв'язання поставлених завдань використані емпіричні методи дослідження: спостереження, психодіагностичні методи (анкети, опитувальники, бесіди), констатувальний та формувальний експерименти.

На підготовчому етапі вивчався стан досліджуваної проблеми, були проведені попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначені мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягала у вивченні детермінант, закономірностей, механізмів розвитку національної самосвідомості студентів.

Основне завдання констатувального та формувального експериментів полягало у доборі надійних і валідних показників стану національної самосвідомості, а також у виявленні факторів та механізмів, що детермінують процес розвитку національної самосвідомості. Розв'язання цих завдань досягалося шляхом аналізу якісних та кількісних характеристик усіх отриманих показників. Специфіка дослідження обумовила зміст робочої моделі, інструментальну частину якої склав комплекс методик з визначення рівня національної самосвідомості, мотивації, ставлення студентів до громадянських та національних цінностей та певних норм поведінки у суспільстві.

Такий підхід до розроблення програми дослідження національної самосвідомості студентів, природа якої полягає у здатності особистості до самовідображення, усвідомлення себе самої в етнонаціональнопсихологічному просторі як етнонаціонального суб'єкта з властивими йому етнонаціональними особливостями, створює системний контекст дослідження. Потреба поєднання цих двох чинників в узагальненій характеристиці особистості робить доцільним застосування синтетичної моделі, запропонованої В.Мерліним [35]. Методика дослідження національної самосвідомості на базі цієї теорії передбачає розуміння інтегральної індивідуальності як цілісної характеристики індивідуальних властивостей людини, представлену ієрархічною сукупністю не належних один до одного, окремо існуючих на різних рівнях, підсистем, що підпорядковуються різним закономірностям і мають своєрідні взаємні зв'язки.

Вбачається доцільним вибіркове, поелементне застосування цієї теоретичної моделі, але таким чином, щоб не порушити цілісності загальної концепції. До таких елементів можна віднести: особливості детермінації інтегральної індивідуальності як такої системи, що саморегулюється, самоактуалізується й має відмінний характер детермінації; своєрідність взаємовідношень індивідуальності з національно означеним зовнішнім світом; дотримання засад культурологічного та соціологічного опосередкування, що ґрунтуються на етніміах, спільному походженні та історичному минулому членів нації, національній території, мові, релігії, обрядах народній творчості; розуміння національної самосвідомості як ідеального об'єкту національного світу; закономірності формування національної індивідуальності як особлива сфера процесів, що зароджуються в полі інтегральної індивідуальності як самостійної системи і набувають свого розвитку в глибинах її підсистем – об'єктах національного світу. Такий підхід дає можливість побудувати програму дослідження національної самосвідомості, охопивши достатній спектр характеристик національної індивідуальності особистості.

Відповідно нами було сформульовано робочу модель, основу якої склала залежність рівня сформованості національної самосвідомості від ставлення

особистості до рідної землі, рідного краю; до етносу, нації, українського народу; до культури українського народу; до України, розбудови української держави; до суспільства, людей; до самої себе. З цією метою нами були розроблені опитувальні листи студентів для з'ясування рівня розвитку їхньої національної самосвідомості. Частина запитань анкет передбачала різні варіанти відповідей, які опитувані студенти могли вибрати, відповідаючи на запитання, інша частина запитань давала студентам можливість самим сформулювати відповідь. Одночасно велися бесіди та спостереження за навчанням студентів, їхньою діяльністю, поведінкою, що дало можливість повно й об'єктивно визначити зрушення в самосвідомості кожної особистості. Адже тільки системне, ретельно продумане вивчення ряду вчинків, висловлювань, відповідей на запитання може виявити дійсні особливості психіки студентів, встановити закономірності їхнього розвитку і зміни.

Наведемо приклад сторінки щоденника спостереження, який вівся нами протягом констатувального і формувального етапів експерименту (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Сторінка щоденника спостереження

Прізвище та ім'я студента, його вік	Ситуація, в якій відбулося спостереження	Опис фактів поведінки студента	Висновки
1	2	3	4
Ярошенко Іван, 14 років	Екологічна акція «Річка мого дитинства»	Активно, з задоволенням працював, прибираючи сміття на березі річки; заохочував інших студентів до добросовісного виконання дорученої справи	Працелюбний, беручий, відповідальний, добросовісний, швидкий в діях, бережливо ставиться до природи, виявляє лідерські якості, любить бути у центрі уваги. Холерик.
	Мозковий штурм «Справи справжнього скаута»	Запропонував допомогти ветеранам війни у веденні домашнього господарства, провести конкурс знавців українських народних пісень, туристичні змагання	Милосердний, доброзичливий, має знання з української національної культури, поважає народні традиції, прагне поширювати їх, відкритий, слідкує за своєю фізичною формою, прагне самоудосконалення.

	Літні наметові таборування	Організував роботу патруля по розміщенню табору, очищенню його території. Взяв участь у туристичних змаганнях, показав вміння розводити багаття, куховарити, переправлятися через перешкоди тощо. Допомагав молодшим у подоланні перешкод	Виявив організаторські здібності, виносливість, терплячість, кмітливість, сміливість, уважне ставлення до молодших себе і товаришів по патрулю. Усвідомлює відповідальність за власний розвиток.
--	----------------------------	---	--

Відповіді на запропоновані анкети дозволили розкрити ціннісне ставлення досліджуваних до себе, з'ясувати рівень сформованості національної самосвідомості. Використання означених методичних процедур у дослідженні студентів зумовлюється також і тим, що, за даними вікової психології, саме у цьому віці спостерігається швидке дозрівання свідомого ставлення до себе, суспільства, інших людей, підсилення інтересу до історії, культури, різних аспектів суспільного життя [31].

Мотиваційний компонент національної самосвідомості студентів досліджувався також за допомогою методичного прийому «складання ідеального образу», адже саме в ідеалі віддзеркалюється уявлення людини про найбільш цінні для неї якості особистості. Саме тому ідеал може стати постійно чинним мотивом, який спонукає діяльність і поведінку особистості громадянина, сприяє розвитку її національного самоусвідомлення.

На етапі обробки даних було здійснено кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних, тобто побудова графіків, діаграм, таблиць, систематизація та узагальнення отриманих результатів. Співставлення результатів анкетування з даними, що були отримані за допомогою бесід та спостережень за навчанням, діяльністю та поведінкою студентів дало підставу для визначення рівня розвитку їхньої національної самосвідомості.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку

Для дослідження національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку було проведено констатувальний експеримент у групах студентів Тернопільського національного економічного університету загальною кількістю 60 осіб, віком від 19 до 20 років. Дослідження проводилось впродовж 2019 року.

Студентам був запропонований перелік моральних якостей, що характеризують національну самосвідомість. Вони мали висловити свою думку, розподіливши якості на три стовпчики: 1 – найважливіші якості, які обов'язково мають бути у громадянина; 2 – ті, які можуть бути присутні, але не обов'язково; 3 – ті, які можуть бути відсутні.

Отримані результати проранжировані нами і наведені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл моральних якостей щодо наявності їх у громадянина

№	Моральні якості	Наявність (%)		
		Обов'язково присутні	Не обов'язково присутні	Можуть бути відсутні
1	2	3	4	5
1	Доброта	84,7	10,8	4,5
2	Справедливість	88,1	9,6	2,3
3	Щирість	35,8	47,3	16,9
4	Взаємодопомога	84,8	11,4	3,8
5	Принциповість	37,2	38,1	24,7
6	Турботливе і відповідальне ставлення до оточуючих	85,9	10,7	3,4
7	Здатність мислити критично	59,3	27,5	13,2
8	Самокритичність	66,8	18,3	14,9
9	Бережливе ставлення до природи	83,7	13,7	2,6
10	Здатність до естетичного сприйняття природи	68,4	16,3	15,3
11	Працьовитість	87,5	11,6	0,9
12	Патріотизм	63,1	24,3	12,6
13	Інтерес до історії рідного краю	73,6	11,7	14,7
14	Інтерес до традицій народу, його культури	78,9	11,7	9,4
15	Уміння відрізнити справжню красу від дешевих імітацій	42,7	41,1	16,2

16	Самовдосконалення як засіб служіння народові	83,4	16	0,6
17	Національна гордість і самоповага	73,6	26	0,4
18	Самовіддане служіння Батьківщині	71,5	19,8	8,7
19	Любов до рідної мови	75,6	13	11,4

Школярі не одностайні у своїх думках, та більшість з них вважає, що у громадянина обов'язково мають бути присутні справедливість, працьовитість, турботливе і відповідальне ставлення до оточуючих.

Оскільки основним чинником розвитку національної самосвідомості особистості є формування системи знань про ознаки національного середовища та емоційно–ціннісне ставлення до цих феноменів, нами досліджено рівень національної ідентифікації студентів за допомогою анкети, що включала оцінку рівнів за когнітивним, афективним та конативним компонентами.

Для визначення рівня когнітивного компоненту студентам було запропоновано відповісти на запитання стосовно національної символіки, найвизначніших подій в житті нашої держави, національного характеру, народних символів, традицій, звичаїв, народних пісень, ідеалів. Аналіз відповідей показав, що студенти серед показників, які свідчать про сформованість національної самосвідомості, на перше місце ставлять знання, не звертаючи належної уваги на сформованість почуттів, переконань, які входять в структуру національної самосвідомості.

У результаті проведеного дослідження ми вивчили систему знань студентів щодо національних феноменів, що дало можливість визначити рівень когнітивного компоненту в структурі національної самосвідомості студентів. Високий рівень означеного компоненту спостерігається в 24,2% студентів. Середній рівень когнітивного компоненту визначено у 49,2%. Низький рівень пізнавального компоненту мають 26,6% студентів.

Найвизначнішою подією в житті нашої держави студенти вважають Акт про незалежність України, скаутти також виділяють прийняття Конституції України, утворення Центральної Ради, зв'язки з Заходом, тобто падіння

«залізної завіси». Студенти, які не бачать українців минулих поколінь гідними наслідування, все ж розуміють значення державності в долі України для її розбудови та консолідації нації, їхньої особистої прогресії.

На запитання про національні цінності взагалі й українського народу зокрема більшість студентів дала аргументовані відповіді. Сутність відповідей акумульована в таких судженнях: «Цінності, що існують в Україні з далеких часів. Це – наші традиції, обряди, звичаї, культура і поведження», «Це – наша мова, герб, гімн», «Національні цінності – це такі цінності, якими може пишатися кожна нація, що повинні оберігатися і передаватися з покоління в покоління», «До них відносяться: національна мова, національна культура, духовність», «Досягнення в області науки, культури, спорту», «Це те, без чого немає України як держави: її мова, історія, культура, побут, традиції, звичаї».

Інтерес до національного культурного життя є одним із основних показників ідентичності, оскільки віддзеркалює спосіб буття народу, закладений у його історичній пам'яті. Отримані дані свідчать про значення народного мистецтва для більшості студентів. Знання народних пісень є проявом національних чинників формування особистості. Серед опитаних більшість можуть заспівати повністю три–п'ять народних пісень. Жодної народної пісні не знає третина студентів.

Переважає більшість студентів серед рис характеру, властивих українцям, назвали доброту, щирість, людяність, доброзичливість, гостинність. Скаути вказали на те, що українцям притаманні такі риси, які характеризують національну самосвідомість народу: любов до батьківщини, національна гордість, цілеспрямованість. Водночас вказувалося, що позитивні риси більше властиві попереднім поколінням українського народу.

Негативними рисами представників українського етносу студенти вважають егоїзм («кожен думає сам про себе», «моя хата с краю, я нічого не знаю»), озлобленість, неорганізованість, заздрість, байдужість. Не змогли назвати рис характеру, які притаманні українцям, 7% студентів. На їхню думку, ці риси такі, яу і в кожного народу.

Сформованість національних та патріотичних почуттів, переживання особистістю позитивного емоційного ставлення до інших людей, націй вивчалось нами за допомогою запитань про почуття патріотизму, національної гордості, громадянські якості, прояви сучасного суспільного життя в Україні, гуманність у ставленні до інших людей, націй.

Відповіді на запитання: «Які почуття Ви переживаєте, коли звучить Гімн України?» узагальнено відбиває така палітра суджень:

а) почуття піднесеності: «Гордість!», «Урочистість!», «Почуття патріотизму, гордості за Україну, нехай бідну, але зате свою, рідну!», «Почуття вдячності і поваги до людей, що віддавали життя, захищаючи нашу країну», «Почуття відповідальності за себе, почуття обов'язку перед народом», «Гордість і радість за свою націю», «Почуття національної гордості», «Любов до своєї батьківщини, тривогу за майбутнє», «Почуваю себе українцем!»;

б) почуття пригнічення: «Почуття сорому, що країна гірше всіх», «Почуття голоду», «Почуття тривожності», «Прикрість, ненависть до сучасності», «Мені хочеться плакати через те, яка в нас бідна країна», «Мені шкода Україну», «Не подобається. Можна було підібрати краще», «Мелодія занадто сумна, схожа на похоронну музику», «Ще не вмерла Україна... це не гімн для держави!», «Мене обурює перший рядок гімну: «Ще не вмерла Україна. Вона має померти?»;

в) суперечливі почуття: «Гімн України мені не подобається, я його не визнаю, але коли, наприклад, на Олімпійських іграх звучить наш гімн, я дуже пишаюся Україною», «Я не можу сказати, що я зовсім нічого не відчуваю, але в мене немає такої гордості, як в американців за свою країну, що моментально підводяться, коли чують свій гімн», «Мені не подобається початок гімну. Але наповняє бажанням підняти Україну і затвердити її, відчинити сліпі очі»;

г) почуття байдужості: «Ніяких!», «Я розумію, що це гімн незалежної держави, але ніяких патріотичних почуттів я не відчуваю», «Ніяких. Просто звучить народна пісня», «Ніяких. Це просто атрибутика держави, як і інших держав», «Якщо чесно, ніяких. Єдине, що ми знаємо про гімн, так це, хто його

написав», «Ніяких. Про які почуття може йти мова, коли в цей складний час люди зневірилися в усьому, вони навіть не вірять у краще майбутнє».

Загальні висновки студентів: «Я не знаю всіх слів гімну, та й багато хто не знає. Це говорить про недостатній розвиток національної самосвідомості українців», «Можливо, почуття були б більш сильними, якби повага до гімну прищеплювалося з раннього дитинства».

На запитання «Чи подобається Вам ваша батьківщина і чи не хотіли б Ви змінити місце проживання?» типовими є такі відповіді: «Мені подобається моя країна», «Я вважаю, що в нашій країні зараз економічна криза, але потім усе буде добре, і я сподіваюся допомогти їй у цьому», «Немає бажання виїжджати, тому що нікому буде відроджувати Україну», «Ні в якому разі! Я дуже б хотіла, щоб умови життя нашої країни поліпшилися», «У інших країнах живуть інші люди, з іншим світоглядом, менталітетом. Я думаю, що серед них важко буде жити, спілкуватися», «Не хотіла б, тому, що люблю Україну, не хочу кидати своїх рідних і друзів», «Немає. Тут моя батьківщина, тут мої корені, я знаю традиції, культуру, історію свого народу», «Немає. Нехай у нас гірше, чим у більш розвинутих країнах, але це моя батьківщина. І я люблю її», «Немає. Мені тут добре. Це моя країна. Я тут свій», «Немає, не хочу. Люблю свою країну, її природу, людей і звичаї».

Зустрічаються відповіді суперечливі, амбівалентного змісту: «Хотіла б, тому що в нашій країні жахлива економічна ситуація. І не хотіла б, тому що таких людей, як наші, більше ніде немає», «І так, і ні. На Україні не вміють красиво жити, та й узагалі жити. З іншого боку, це моя батьківщина, тут мій будинок, мої рідні і друзі», «Якби Україна була нормальною країною, то мені іншої країни не треба», «Тут живуть мої батьки, та за кордоном люди живуть значно краще», «Багато моїх знайомих виїхали і стали жити краще, та все ж жалкують за рідною домівкою».

Свого роду підсумковим є запитання про ставлення до духовних сил українського народу і віру в них. Відповіді ґрунтувалися на історичному досвіді українського народу, його долі, на прикладах з української літератури. «Так, це

очевидно з історії», – таке судження зустрічається багато разів. – «Я вірю в народ. У нього дуже важка доля. Український народ бореться зі сторіччя в сторіччя за своє існування. Люди говорять: «Жити можна, аби гірше не було», а життя усе гірше і гірше». Висловлювалася віра в перспективу духовних сил українців такими міркуваннями: «Так, вірю. Жодний народ не витерпів би стільки, скільки витерпіла Україна», «Так, вірю. Усе буде добре. Ментальності нашого народу властиве довготерпіння, але коли захоче, те зможе усього досягти», «На мій погляд, саме українці мають духовні сили, адже вони так віддані своєму народу, культурі, традиціям», «Вірю, тому що в Україні багато людей, для яких важливіше не як вони живуть, а для чого».

Разом з тим, 17% студентів відповіли, що не вірять у духовні сили українського народу. Типові відповіді: «Немає, таких сил немає», «Не вірю, тому що зараз світом правлять гроші», «Немає, занадто багато людей живуть тільки для себе», «Немає, тому що про це на даний момент найменше хто і думає». Багато виявлено неоднозначних відповідей: «Вірю в духовні сили українського народу, але вони на сьогодні недостатні, щоб Україна змогла досягти більш високого життєвого рівня», «Якщо треба буде піднятися на боротьбу за свою землю, з'являться духовні сили українського народу. А щоб зараз постояти за себе – сил немає», «Дуже б хотілося вірити, але в даний час наша країна так впала, що краще жити реальністю».

Наведені відповіді засвідчили широкий спектр суджень і відбили достатньо глибоке розуміння сутності запропонованих для аналізу проблем. Вони відзначили, що загальнолюдські цінності містять у собі духовні і національні цінності, що визнані всім людством і без яких неможливе співіснування людей у цивілізованому світі. Саме у цьому виявляється особливість національної самосвідомості щодо певної позиції по відношенню до національних цінностей як вічних духовних субстанцій.

На основі аналізу відповідей на запропоновані запитання нами було визначено рівні сформованості афективного компоненту в структурі національної самосвідомості студентів. Високий рівень спостерігається у 30%

студентів. Середній рівень встановлено у 35,8%. Низький рівень виявлено у 34,2% студентів. До групи високого рівня афективного компоненту національної ідентичності належать студенти з високим почуттям патріотизму, які не уявляють себе представником іншої національності, тому що люблять свій край, свою мову, тут коріння їхнього роду. До групи середнього рівня належать студенти, які усвідомлюють себе українцями, вболівають за долю України, турбуються про життя народу, але могли б проживати і в іншій країні. Студенти групи низького рівня афективного компоненту готові змінити свою національність, щоб жити в іншій країні.

Відповіді студентів ми співвіднесли з їх вчинками, що спостерігалися нами, та характеристиками викладачів, що дозволило визначити рівень конативного компоненту у структурі національної самосвідомості студентів. Високий рівень означеного компонента має 23,3%. Середній рівень поведінкового компонента спостерігається у 25,0%. Низький рівень відмічено у 51,7% студентів.

В контексті нашого дослідження здійснено оцінювання студентами власної національної належності та ставлення до неї за методикою визначення самооцінки національної самосвідомості. Ця методика являє собою список якостей, що характеризують, як ми вважаємо, національну самосвідомість особистості. Працюючи зі списком, студенти оцінювали міру наявності у себе означених якостей і записували у графу анкети за шестибальною шкалою.

В результаті дослідження ми визначили групи студентів з високим, середнім і низьким рівнем самооцінки. До групи з високим рівнем самооцінки ми віднесли студентів, які відзначили в собі наявність високих показників якостей національної самосвідомості – 22,5%. Групу із середнім рівнем самооцінки утворили студенти, які вибрали проміжну суму балів між високою і низькою самооцінками: 33,3%. У групу з низькою самооцінкою увійшли студенти, які відзначили невисокий ступінь наявності якостей національної самосвідомості: 44,2%. Як показали результати дослідження, самооцінка

студентів щодо наявності якостей національної самосвідомості має тенденцію наближатись до адекватної, хоча у деяких рівень самооцінки дещо завищений.

В результаті проведеного дослідження виділено високий, середній та низький рівні сформованості національної самосвідомості студентів, які оцінювались на основі таких критеріїв: ставлення особистості до рідної землі, рідного краю; ставлення до етносу, нації, українського народу; ставлення до культури українського народу; ставлення до України, розбудови української незалежної держави; ставлення до суспільства і людей; ставлення до себе.

Високий рівень національної самосвідомості студентів визначено у 25,8%. Середній рівень національної самосвідомості нами відмічено у 36,7%. Низький рівень мають 37,5% студентів.

Наочно рівень національної самосвідомості студентів зображено на рис. 2.1.

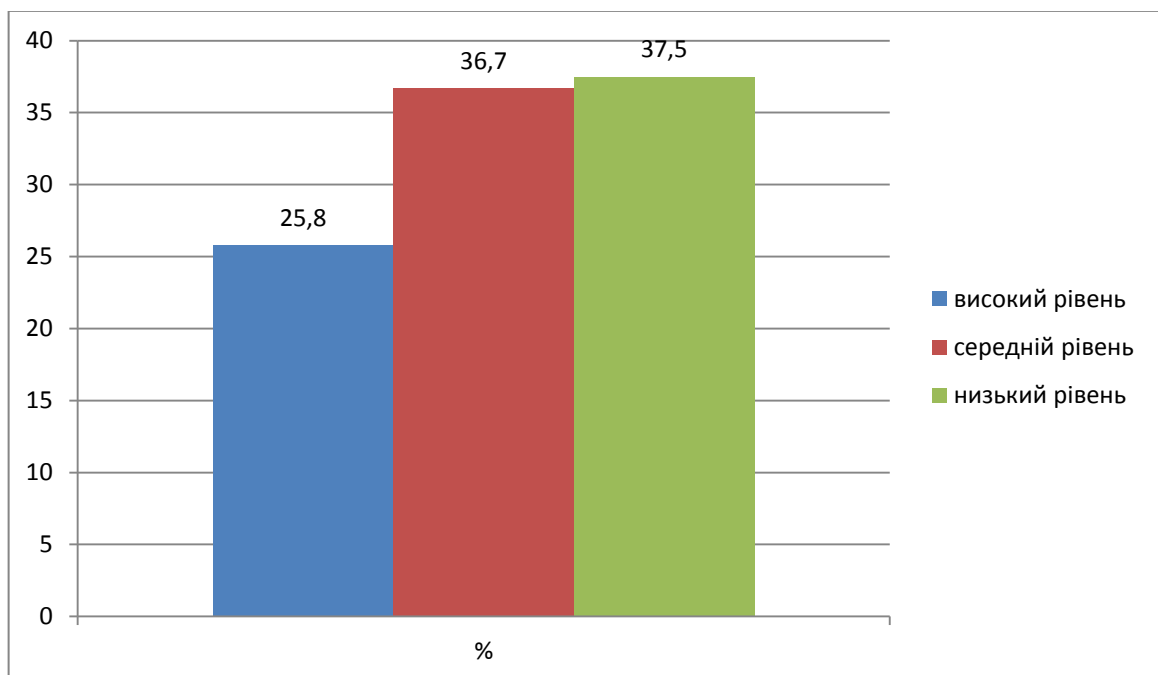

Рис. 2.1. Рівень національної самосвідомості студентів

Застосовуючи ці критерії, ми встановили, наскільки є сформованою у студентів національна самосвідомість, що проявляється через почуття любові до свого народу, України, ціннісні орієнтації, спрямовані на розбудову України. При визначенні цих критеріїв оцінки рівня сформованості національної самосвідомості студентів ми враховували, насамперед, вчинки, реальні справи

студентів як громадян незалежної України. Ці критерії використані нами для цілеспрямованого корегування системи вчинків студентів з метою посилення чи послаблення та усунення окремих рис самосвідомості, що привело б до формування повноцінної національної самосвідомості.

Висновки до розділу 2

Аналіз структурних компонентів національної самосвідомості дозволив визначити критерії її сформованості, які виражають ставлення студентів до рідної землі, рідного краю; етносу, нації, народу; його культури; до України та розбудови української незалежної держави; до суспільства й людей; до самих себе. Відповідно до визначених критеріїв, виділено три рівні сформованості національної самосвідомості студентів: високий, середній, низький. Високий рівень маєлише 25,8% школярів. Самооцінка студентів щодо наявності якостей національної самосвідомості має тенденцію наближатись до адекватної, хоча у деяких студентів рівень самооцінки дещо завищений.

Виявлено, що розв'язання психологічної проблеми розвитку національної самосвідомості студентів можливе за таких психологічних умов: створення програми розвитку національної самосвідомості; спрямування означеної програми на практичне засвоєння теоретичних і практичних знань щодо національних феноменів; збагачення знаннями та формування навичок активної взаємодії за рахунок використання власного досвіду; формування готовності особистості усвідомити відповідальність за свій розвиток, долю нації; стимулювання творчої та соціальної активності студентів, створення умов для їхньої самореалізації.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ УМОВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

3.1. Обґрунтування тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку

У дослідженні ми намагалися створити цілісну систему розвитку національної самосвідомості студентів, враховуючи вікову специфіку, впливаючи на чуттєво–емоційну сферу студентів, що дозволило здійснити оптимальний відбір матеріалу, визначити методи і форми роботи з студентами.

Розвиток національної самосвідомості студентів– процес складний і динамічний. З одного боку, він реалізується як форма спонтанно–вільного волевиявлення та свідомого духовного вибору особистості, з іншого, – як психологічно–керований процес, що має свої особливості, закономірності і детермінуючі фактори. У зв'язку з цим ми передбачили систему заходів з включення студентів у різноманітну діяльність і спілкування у комфортній і довірчій атмосфері, які сприяли розвитку стійкої національної самосвідомості.

Мета формувального експерименту полягала у тому, щоб перевірити теоретично викладену модель у практиці освітньої роботи.

Основними завданнями формувального експерименту були:

1. Глибоке усвідомлення студентами власної системи національних ціннісних орієнтацій, її ієрархії.

2. Збагачення змісту структури національної самосвідомості студентів, розширення їхніх знань про сутність та значущість національних цінностей, ідеалів, установок, прагнень тощо.

3. Вироблення у студентів адекватної оцінки та стійких ставлень до національних цінностей та інтересів, які є суттєвими для становлення особистості взагалі і національного самоусвідомлення зокрема.

4. Створення належних умов для розвитку національної самосвідомості.

Експериментальна програма включала проведення спеціально організованого тренінгу розвитку національної самосвідомості студентів, що складався з 10 занять. Ці заняття проходили щотижнево протягом п'яти місяців. Загальна тривалість тренінгу становила 15 год.–10 занять по 1,5 год. кожне.

Заняття програми побудовані відповідно до основного концептуального положення: набуття і збереження громадянських і національних цінностей, з якими студент ввійде у суспільство, займе своє місце відповідно до своїх можливостей, тобто у повній відповідності зі своїм «Я». Заняття відбувалися за певними правилами і виробили у студентів такі навички, як уміння слухати, висловлювати свою думку, дотримуватися конфіденційності, бути доброзичливим у стосунках, толерантним у ставленні до себе та інших учасників.

Вправи, з яких складався тренінг, побудовані за методикою партисипаторного (працюємо разом) навчання, що передбачав збагачення знаннями та формування навичок за рахунок використання власного досвіду [48]. Такий підхід сприяв визначенню учасниками тренінгу особливостей своєї зорієнтованості у проблемі, здатності розділити процес розв'язання проблеми на етапи. Особлива увага зверталася на те, що для вирішення проблем слід використовувати не лише готові запропоновані способи дій, а й такі, що їх треба віднайти самостійно.

Нами передбачалося, що у результаті реалізації програми студенти:

- виберуть значимі для нації, держави цілі;
- сформуують активну життєву позицію;
- отримають знання і уміння організувати та планувати власне життя на основі самостійного вибору, котрий якнайбільше відповідає домаганням у сфері національних цінностей;
- оцінять міру наявності у себе якостей громадянина–патріота;
- узагальнять уявлення про себе як носія певних національних цінностей;
- розвинуть особистісні якості;
- усвідомлять власну відповідальність за долю нації.

У ході тренінгу ефективніше вирішуються питання розвитку особистості, успішно формуються комунікативні навички. Тренінг дозволяє учасникам свідомо переглянути стереотипи і вирішити свої особисті проблеми [14]. Він містить широке коло знань, що може повністю змінити або посилити шкалу оцінок і цінностей. У широкому змісті тренінг – це:

- пізнання себе і навколишнього світу;
- зміна свого «Я» через спілкування;
- спілкування у довірчій атмосфері і неформальній обстановці;
- ефективна форма роботи для засвоєння знань;
- інструмент для формування умінь і навичок.

Студент засвоює інформацію швидше, якщо навчання проходить інтерактивно: одночасно з одержанням інформації обговорюються незрозумілі моменти, відразу закріплюються отримані знання, формуються навички поведінки. Такий метод втягує учасників у процес навчання, а сам процес навчання стає легшим і цікавішим.

Партисипаторний підхід до тренінгу базується на впевненості у тому, що студенти ефективніше вчаться, коли цінуються їхні власні знання та спроможність щось зробити, а також, коли вони можуть поділитися своїми думками, поглядами, враженнями та проаналізувати власний досвід у комфортному для себе середовищі [6]. Зміст тренінгу має відповідати потребам учасників і бути прийнятним для їхнього досвіду.

Студенти ефективніше навчаються чомусь, якщо є водночас активними учасниками цього процесу. Навчання досвідом означає, що всередині групи кожен має змогу поділитися своїми знаннями та проблемами з іншими, попрацювати разом у пошуку рішення. Програма побудована таким чином, що вивчені теорія та схема відразу ж закріплюються через практичні вправи. У програмі використана велика кількість різноманітних технік, вправ та ігор для залучення до процесу аналізу та відображення власного досвіду [2; 19; 51].

Програма базується на таких основних принципах навчання:

1. Навчання залежить від мотивації.

2. Навчання залежить від здібностей тих, хто навчається.
3. Навчання залежить від минулого і теперішнього досвіду.
4. Навчання залежить від активного залучення учасників у процес навчання.
5. Навчання залежить від створеної атмосфери комфорту та взаємоповаги.
6. Навчання стає ефективнішим, коли учасники самокеровані до нього.
7. Навчання є практичним і націленим на вирішення проблеми.

Для того, щоб набуті знання впливали на розвиток національної самосвідомості студентів, способи і методи навчання мають активно впливати на систему їхніх цінностей і виховувати здатність і бажання до дії. Основний з таких методів – «комбінована освіта», яка у свою чергу складається з чотирьох елементів: теорії, практики, оцінки та дії.

Перший елемент «комбінованої освіти» – теорія. Повідомлення основних теоретичних відомостей здійснюється шляхом вивчення літератури, бесід, міні-лекцій. Учасники засвоюють термінологію та головні поняття.

Ключове запитання: «Що означає...?».

Практичний досвід є другим елементом «комбінованої освіти». Найважливішим у ньому є власний досвід і запитання, пов'язані з темою навчання. Групові дискусії, інсценізації, організаційно-діяльнісні ігри, практичні заняття сприяють використанню власного досвіду і відчуттів учасників для розгляду теми, накопиченню нового досвіду і розумінню проблеми шляхом індивідуальної чи групової роботи.

Ключове запитання: «Як це працює...?».

Третій елемент «комбінованої освіти» – оцінювання – пов'язаний з індивідуальним чи груповим ставленням до проблеми, пробудженням самосвідомості і поглибленням власного та групового розуміння учасниками проблеми та системи цінностей; розвитком розуміння норм їхнього життя, вчинків і можливих наслідків своїх дій. Усе це має виробити в учасників

особистісну позицію щодо проблем, які вони розглядають. Студентивчаться давати індивідуальну та групову оцінку.

Ключові запитання: «Якої я думки?», « Як вважає група?».

Четвертий елемент «комбінованої освіти»– дії – стосується зв'язку між темою вивчення, особистістю та реальністю і тим, як учасники своїми діями впливають на цей зв'язок. Різноманітна позакласна та позашкільна діяльність, досвід участі у прийнятті рішень, створення власних проектів, програм, організація клубів, створення інформаційної мережі, волонтерських загонів розвиває здатність і прагнення діяти.

Ключове запитання: «Як я можу використати набуті знання, досвід, щоб прислужитися друзям, сім'ї, нації, суспільству?».

Ідеальна кількість учасників групи – 15 осіб, але вона може коливатися від 10 до 25 учасників. При значному збільшенні групи затягуються всі справи, при значному зменшенні – не створюється належна атмосфера. Практика доводить, що робота має проводитись в умовах розміщення учасників у «дружньому колі», щоб кожен із них добре бачив один одного, і між ними не виникало ніяких перешкод та бар'єрів.

При розробці експериментальної програми враховані переваги тренінгу:

По–перше, у ході тренінгу починають діяти додаткові стимули, які вимагають від студента певним чином змінити свою поведінку. Група полегшує йому вираження емоцій і почуттів, дозволяє поводити себе більш розкуто, сприяє зниженню внутрішньої напруги, що виникає при індивідуальній роботі.

По–друге, у групі студент відчуває себе психологічно захищеним, так як в ній створюється сприятлива атмосфера. В такій групі ведучий та інші її учасники в будь–який момент придуть на допомогу, захистять від психологічних травм і переживань.

По–третє, група допомагає студенту глибоко розкритися.

В–четвертих, група стимулює появу і закріплення у студента нових форм адаптивної міжособистісної поведінки, формування інтегративних рис.

По-п'яте, група допомагає краще зрозуміти самого себе, порівнюючи себе з іншими. У результаті у студента формується про себе більш правильна уява, він стає здатним до адекватної самооцінки, актуалізації особистісного самоудосконалення, самореалізації.

Структура тренінгу представлена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Структура тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку

№	Назва заняття	Форма роботи	Назва
1	Національне самовизначення України та українця	1. Міні-лекція	«Україна на перехресті європейської та азійської цивілізацій»
		2. Дискусія	«Етапи розвитку української нації – від Трипілля до сучасності»
		3. Психомалюнок	«Портрет української нації»
2	Героїчні події української історії та національна самосвідомість	1. Бесіда	«Героїчні події та герої української історії»
		2. Психологічна вправа (метод психодрами)	«Українці минулого, сьогодні і майбутнього: спільне та відмінне».
3	Українська ментальність та національний характер як компоненти національної самосвідомості	1. Міні-лекція	«Українська ментальність. Національний характер»
		2. Психологічна гра (робота в мікрогрупах)	«Психодіагностичний висновок. Випробуваний – українець».
4	Націоналізм і патріотизм в структурі національної самосвідомості	1. Міні-лекція	«Націоналізм і патріотизм: спільне і відмінне»
		2. Дискусія	«Здорова любов до своєї нації та її хворобливі форми»
5	Розвиток української політичної нації та шляхи її формування	1. Міні-лекція	«Етнічна нація і політична нація – що важливіше?»
		2. Обговорення книги	Книга «Чому нації занепадають?» (Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон).
6-7	Національні стереотипи українців. Як їх позбутися?	1. Міні-лекція	«Національні стереотипи українців та представників інших націй»
		2. Дискусія	«Образ ворога та психологічний захист нації. Чи властивий він українцям?»
		3. Психологічна гра	«Суд над справжнім українцем»
			«Як нас сприймають інші етноси і народи»
		4. Психологічна вправа	
5. Психологічна гра	«Рятувальний човен»		

8	Етнічна, національна та регіональна ідентичності	1. Міні–лекція	«Усвідомлення українцем своєї етнічної, національної, регіональної ідентичності»
		2. Психологічна вправа	«Ти не справжній українець, якщо не...»
9	Національна єдність як феномен національної архетипу українців	1. Міні–лекція	«Прагнення до національної єдності як цінність українського народу»
		2. Дискусія	«Революція гідності та національні якості українців».
		3. Творчий конкурс	Написання інструкції «Як зберегти українську націю цілісною»
10	Етепи трансформації українського суспільства. Боротьба за свободу і гідність.	1. Бесіда	«Українська нація: перспективи розвитку»
		2. Психологічна вправа (метод метафоричних карт)	«Перспективи розвитку української нації та держави»
		3. Психологічна гра (робота в мікрогрупах)	«Чинники національної інтеграції»

Далі представляємо опис занять тренінгу розвитку національної самосвідомості студентів (додаток В).

Головне завдання нашого суспільства – виховати високоморальну особистість з українським менталітетом. Для реалізації цього завдання необхідно домагатися, щоб у життєвій практиці реалізувалися такі поняття, як: любов до батьків, родичів, інших людей; пошана до родоvodu, рідної мови, культури, історії; повага до праці, хліба, рідної землі; співчуття і милосердя до тих, хто пережив горе; вірність народним традиціям, звичаям та обрядам, заповітам дідів та прадідів; вшанування померлих та загиблих. Тому матеріал програми був спрямований на розвиток у студентів уявлень про себе як носія національних цінностей, на усвідомлення історії свого народу, значення національної мови, психологічних особливостей української нації.

Запропонована на першому занятті схема повторювалася на всіх наступних. Через свою повторюваність вона діє як норма для конкретної групи. Саме тому у схему заняття закладалися позитивні моменти, що створили умови для продуктивної дії тренінгу. Деякі елементи (привітання, завершення заняття, моменти взаємопідтримки) були введені з самого початку занять, інші – напрацьовувалися під час роботи і були запропоновані самими учасниками. Кожен з названих елементів є обов'язковим і має свої задачі. Підведення підсумків заняття полягає у висловлюванні учасників по черзі стосовно своїх

відчуттів та вражень щодо проведеної роботи, побажань ведучому та групі. Проведення запланованих вправ наприкінці заняття допомагає учасникам повторити пройдений матеріал і визначити, як втілити у життя поставлені завдання та використати на практиці отриману інформацію.

Теоретичний матеріал знайомить студентів з такими поняттями, як менталітет, національні почуття, норми та цінності національної спільноти, моральна оцінка соціальних аспектів національної дійсності тощо. Він поданий у формі дозованих інформаційних повідомлень, розрахованих на 5–15 хв. Розв'язання різноманітних практичних завдань допомагає кращому засвоєнню теоретичного матеріалу, самореалізації студентів. Наприклад, на занятті актуалізуються відчуття важливості, складності формування національної самосвідомості та необхідності спрямувати подальшу роботу щодо осмислення учасниками ролі національної самосвідомості у формуванні та розвитку власної особистості. На фліп-чарті ведучий записує всі думки учасників тренінгу про національну самосвідомість і асоціації, які вона у них викликає. Потім ведучий пропонує студентам визначення поняття національної самосвідомості.

Група поділяється на три підгрупи, кожна з яких отримує завдання розробити свою модель національної самосвідомості, виходячи з власного бачення цієї проблеми. Допоміжними можуть бути запитання: «З чого складається національна самосвідомість?», «У чому вона виявляється?». У кожній команді обирається хронометрист, секретар і спікер. «Хронометрист» слідкує за часом, «Секретар» фіксує усі ідеї, «Спікер» презентує роботу групи. Використовуючи аркуші паперу А-1, маркери, фломастери, кольоровий папір, учасники створюють свої моделі, а потім кожна з команд презентує свої розробки. Учасникам обов'язково пропонують розказати, що вони відчували, коли створювали свої моделі?

Беручи до уваги записи на фліп-чарті, зроблені під час попередньої вправи, а також пропозиції учасників, тренер виписує ряд найбільш впливових факторів (4–5), серед яких можуть бути оточуюче середовище, школа, сім'я, спосіб життя людини тощо. Кожен учасник отримує 4–5 (за кількістю

виділених факторів) кольорових папірців різного кольору з написаними на них цифрами–рангами. Наприклад: синій – 1, червоний – 2 і т.д. Тепер кожен має можливість визначити, який фактор, на його думку, є найвпливовішим на формування національної самосвідомості, який – менш впливовий, а який – ще менш. Для цього учасник наклеює свої папірці з тим чи іншим рангом на фліп–чарті проти виписаних факторів. Отримані результати обговорюються у групі, де кожен має можливість обґрунтувати свої міркування. Наприкінці тренер пропонує результати наукових досліджень щодо вагомості впливу тих чи інших факторів на формування національної самосвідомості людини. Обов'язково треба зробити висновок, що поведінка людини, її спосіб життя є найважливішими у формуванні національної самосвідомості людини.

Учасники тренінгу поділяються на три підгрупи, кожна з яких отримує завдання: на рулоні паперу (шпалерах) створити «Шляхи формування національної самосвідомості». Для цього з кольорового паперу треба вирізати «сліди», на яких написати дії та приклади поведінки, які, на думку учасників, сприяють формуванню національної самосвідомості, і наклеїти їх на шпалери. Кожна підгрупа презентує свої «шляхи», які потім об'єднуються в один.

Ведучий пропонує учасникам відповісти на запитання:

1. Які знання вони отримали?
2. Як ці знання вони використають у особистому житті?
3. Яка мета цієї теми?

На іншому занятті з'ясовується рівень обізнаності студентів про становище української мови. Учасники тренінгу усвідомлюють величезну роль мови у житті людини, значення державної мови у розвитку нації. Учасники діляться на три підгрупи. Кожна з них повинна визначити роль мови у житті людини. Завдання можна виконувати у вигляді таблиць, схем, малюнків тощо. Після виконання завдання підгрупи презентують свою роботу для усіх учасників. Ведучий пропонує учасникам створити власну рекламу української мови. Учасники діляться на групи для виконання вправи. Після виконання презентують свою роботу.

Запитання для обговорення:

1. Чи важко було створити власну рекламу?
2. Що сподобалося найбільше при виконанні вправи?
3. Чи виникали труднощі у створенні реклами української мови? Чому?

Також на заняттях студенти знайомляться з духовним родоводом українців, реалізують у символічній формі своє бачення щодо вирішення проблеми національного вибору і відповідального ставлення до життя. Вони усвідомлюють, що історія батьківщини складається із історії кожної сім'ї. На фліп-чарті у вигляді променів записуються всі асоціації учасників зі словом «Життя». Можливий висновок – життя дуже багатогранне, це – яскравий світ, але для кожного він особистий та особливий.

Учасники об'єднуються у три команди, кожна з яких отримує завдання створити свій символ життя. Учасники мають можливість використовувати різноманітні матеріали: папір різного кольору та формату, клей, ножиці, фломастери, пластилін, нитки, будь-який природний матеріал – шишки, колоски, гілочки, камінці тощо. Готові символи команди презентують. Ведучий дає завдання кожному учаснику розказати, про кого з їхньої родини більше всього згадує рідня. Це може бути спогад про якусь цікаву пригоду, що стала легендою у родині, чи про талановиту людину. Ведучий відзначає активність учасників, зацікавлене ставлення до занять, пропонує учасникам поміркувати і висловити свої думки з приводу того, що нового вони дізналися на занятті.

На іншому занятті студенти засвоюють поняття «менталітет», відчують психологічні особливості власної нації, її самість і неповторність, вчаться умінню підпорядковувати особисті інтереси інтересам нації, визначати власні духовні цінності, їхній вплив на своє життя. Учасники розподіляються на дві групи. Вони отримують тексти тверджень щодо українського менталітету і визначають, які з них правильні. Після роботи у групах презентують свої відповіді, які підкріплюють прикладами з життя.

1 група

1. Домінує заглибленість у себе, зосередженість на проблемах внутрішнього індивідуального світу.

2. Українці визнають право кожного мати власність.

3. Українці визнають перевагу українського народу над іншими народами.

4. Приватні інтереси переважають над спільними.

5. Кожен українець здатен на самопожертву заради своїх друзів.

2 група

1. Для українців демократія понад усе.

2. Українці цінують свободу гідності.

3. Для українців характерні ліризм, пісенність.

4. Спільні інтереси народу для українців є головними.

5. Інтелект українця керує його емоціями.

Учасники поділяються на три підгрупи. Кожна з них отримує завдання підготуватися до зустрічі з інопланетянами, які дізналися, що на Землі проживає нація – українці. Дві підгрупи отримують завдання – підготуватися відповісти на запитання інопланетян щодо: 1) українського характеру, 2) історії нації, 3) української мови. А третій підгрупі – «Інопланетянам» – необхідно буде задавати свої «інопланетні», прискіпливі запитання, бо їм треба вирішити: брати щось із цього на свою планету чи ні. На підготовку до зустрічі дається 5 хв. Потім відбувається зустріч «Землян» з «Інопланетянами», у результаті якої, вислухавши відповіді на свої запитання, «Інопланетяни» вирішують, чи брати їм щось з того, про що йшлося, на свою планету.

Запитання для обговорення:

1. Що дає нам виконання цієї вправи?

2. Чи важко було підготувати відповідь інопланетянам? Чого бракувало?

На заняттях також відбувається активне усвідомлення учасниками своїх життєвих цінностей, широкого кола своїх можливостей, взаємозв'язку у житті наших можливостей і здібностей, надається можливість учасникам тренінгу створити образ власного майбутнього.

Кожен учасник отримує роздатковий матеріал. Усім пропонується «виростити» власне дерево свого майбутнього. Для цього потрібно на зразок дерева, створеного групою на фліп-чарті, заповнити крони і коріння дерев на отриманих аркушах таким чином, щоб найменше дерево було деревом власних інтересів і здібностей кожного учасника через рік, середнє дерево – деревом, яке буде у кожного через п'ять років, а найбільше дерево – деревом, яке буде через десять років. Після закінчення роботи учасники, за бажанням, можуть поділитися своїм баченням власного майбутнього. Свої «дерева» учасники забирають із собою.

На маленьких злегка надутих гумових повітряних кульках учасники будь-яким чином записують, малюють, символізують свою мрію. Ведучий проголошує, що збільшити силу здійснення своєї мрії можна, об'єднавши її з мріями інших людей, своїх друзів. І тому він пропонує об'єднати всі кульки мрій у один великий оберемок. Усі кульки-мрії перев'язуються яскравою стрічкою і передаються учасниками по колу один одному. Водночас учасники промовляють те, що вони хотіли б сказати, висловити, можливо, те, що не встигли: якісь побажання, роздуми, висновки, тощо.

Кожен учасник на аркушах паперу форматом А-3 створює свій «острів». На острові є все найважливіше для кожного. Це можна написати, намалювати, позначити символами тощо. «Острови» можуть також мати різні форми чи колір. Головне – острів має бути дійсно своїм для господаря. Після того, як острови створені, учасникам потрібно розмістити їх у кімнаті – «соціальному морі». Вони можуть бути на підлозі, на меблях, де завгодно. Острови можуть бути розташовані окремо, а можуть утворювати «архіпелаги». Кожен сам вибирає свою позицію. У процесі розміщення кожен може ознайомитися з островом сусіда. Коли всі знайшли собі місце, відчули себе комфортно, ведучий розташовує «Кулю мрії» посередині кімнати (не треба, щоб відстань «Кулі» до будь-якого з учасників була занадто маленькою, ідеально, якщо всі будуть приблизно на однаковій відстані від неї). Потім кожен пояснює, у чому полягає його особиста позиція. Таким чином, формується активна життєва позиція

студентів, їхнє прагнення до соціальної творчості, виявлення та повної реалізації свого «Я» як представника національної спільноти.

Найважливішою метою педагогіки в усі часи було виховання всебічно розвиненої особистості з певним набором рис характеру, що поважає і дотримується норм співжиття у своєму суспільстві, має свої певні права та обов'язки, шанує закони і традиції своєї країни – виховання громадянина.

Теоретичний і практичний матеріал тренінгової програми дає змогу сформувати у студентів відповідальність за долю нації, когнітивні, поведінкові норми, що передбачають вироблення умінь міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблеми, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватного напрямку, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізовуватися. Теоретичний матеріал знайомить студентів з такими поняттями, як норми, принципи, ідеали, традиції, звичаї, обряди, закони, права і обов'язки.

На підсумковому занятті узагальнюються та систематизуються знання студентів про моральні ідеали, виявляється ставлення до моральних норм поведінки особистості, формується морально–психологічна готовність студентів до самореалізації. Учасники визначають основні функції моралі; пояснюють, як співвідносяться між собою звичай, громадська думка й мораль; показують, за яких умов вони узгоджуються, а за яких суперечать одне одному. Вони підбирають українські прислів'я про норми, принципи та ідеали, ілюструють їх. Після закінчення презентують свою роботу, пояснюючи, як вони розуміють ці прислів'я. Студентам пропонується також взяти участь у суперечці, основою якої є такі тези:

- Людина може чинити морально, дійсно вільно, тільки, якщо вона різнобічно розвинута, вміє передбачити усі наслідки своєї поведінки.
- До чого тут різнобічний розвиток? Людина чинить морально, вільно, якщо у неї є совість.

- Ні те, ні інше ні про що не свідчить. Людина може знати всі принципи моралі, бути совісною і все ж чинити аморально від незнання чи невміння поводити себе правильно.

- Але є випадки, коли людина усе знає, розуміє, вміє передбачити наслідки своєї поведінки, і все ж діє аморально. У чому тут річ?

Зокрема, на занятті виявляються знання студентів про обряди України, традиції, звичаї, українські пісні, підвищується інтерес студентів до української культури. Студенти прослуховують фрагменти з українських народних пісень. Відгадують, яка пісня прозвучала та продовжують її виконання. Ведучий підводить студентів до висновку, що українська пісня – одне з найцінніших духовних надбань нашого народу, вона виникла внаслідок трудової діяльності людей і у ній відбито їх звичаї, мрії, боротьба за кращу долю, у кожній пісні звучить доброта, щирість та весела народна вдача. Ведучий пропонує студентам відшукати в українських народних казках мотиви, що відображають давні звичаї, пояснити зміст цих звичаїв, їх історичну обумовленість.

Запитання для обговорення:

1. Що нового ви дізнались про звичаї?
2. Чому сучасні вчені–історики, етнографи розглядають міфи, казки й легенди як пам'ятки культури народу?
3. Що дало вам виконання цієї вправи?

Після перегляду фрагменту кінофільму «Ніч перед Різдвом» студенти обговорюють такі запитання:

1. Про який звичай розповідає фрагмент кінофільму?
2. Чи доводилось вам брати участь у подібному обряді? Що ви відчували?
3. Які звичаї та обряди українського народу ви ще знаєте? У зв'язку з чим вони виникли? Чи брали ви в них участь? Яку саме?

Інша вправа – студенти визначають життєві цінності, вчать бачити і цінувати хороше в собі та інших, робити власний вибір, отримують реальний досвід відчуття вагомості своїх переконань і життєвих цінностей, прийняття

відповідальних рішень, закріплюють та частково реалізують у конкретних діях власну позицію щодо самореалізації. Учасникам пропонується на шести стікерах одного кольору написати шість (по одній на кожному стікері) найважливіших речей у їхньому житті, які вони вже мають. Ведучий наголошує: «Напишіть те, що є для вас найголовнішим у житті, що ви вважаєте найціннішим, найважливішим, чим ви пишаєтесь».

Після того, як усі ці речі написані, ведучий пропонує розмістити їх на підлозі перед собою таким чином, щоб найважливіше було найближче до учасника, а все інше – далі, залежно від того, наскільки воно є важливим для нього. Тобто учасникам треба проранжувати свої цінності. Потім на стікері іншого кольору (можливо більш яскравого) учасникам пропонується записати щось одне – найбажаніше, найважливіше, чого б вони хотіли досягти, отримати у своєму житті, свою найголовнішу мету. Треба пояснити, що записане раніше вони вже мають, а тепер треба записати те, що б вони хотіли мати, що для них важливо досягти у майбутньому, а для цього – знайти місце для своєї мети. Вона буде десь попереду інших цінностей на такій відстані від учасників, як, за їхньої думкою, далеко від них стоїть їхня мета. Після цього ведучий пропонує учасникам уважно подивитись на свої цінності і свою мету, відчутти, що це дійсно найважливіші речі у їхньому житті. «Але, – промовляє ведучий, – у житті буває так, що на реалізацію наших цінностей ми витрачаємо певний час: час на сім'ю, на улюблену справу, друзів, а час у нас – один на все життя. Але ж досягнення нашої мети теж вимагає певного часу, і тільки у нашій владі вирішити, як це зробити. Подивіться на свою мету, і, якщо ви хочете її досягти, вам потрібно від якоїсь із цінностей узяти трохи часу. Цю цінність покладіть збоку, поруч із собою. А мету можете наблизити настільки, наскільки ви додали їй часу.» Поволі, уважно слідкуючи за висловлюваннями учасників і їхньою поведінкою, ведучий працює далі, пропонуючи наблизити мету ще ближче, але «ціною» ще однієї цінності. Якщо учасники відмовляються відкладати свої цінності, не треба на цьому наполягати. Кожен раз ведучий пропонує уважно

подивитись на свою мету і цінності, наголошуючи на тому, що вони належать учасникам. У той момент, коли більшість учасників перемістили свою мету настільки, наскільки змогли, їм дають можливість коротко поділитися своїми почуттями (як правило, це досить важкі почуття).

Ведучий з повагою вислуховує учасників, коротко погоджуючись з тим, що це була дійсно тяжка робота, і після цього пропонує учасникам розташувати усі їхні цінності і мету у будь-якій формі і вигляді так, щоб учасникам було комфортно. Після того, як «узори» будуть готові, всі можуть подивитися на них і зробити висновок, що усі вони різні, неповторні, унікальні та забрати свої цінності і мету собі на пам'ять. Ведучий пропонує зберегти їх «на щастя». Головний висновок з цієї справи – те, що у кожного є своя особиста позиція, яка ґрунтується на наших цінностях. Тільки переживши вагомість їх для кожного, ми можемо дійсно зробити власний вибір, прийняти своє рішення.

Учасники поділяються на три підгрупи, кожна з яких отримує картку з описом ситуації з молодіжної преси, у якій необхідно зробити національний вибір. Завдання для груп: проаналізувати свою ситуацію за схемою прийняття рішень і зробити власний вибір. Ведучий наголошує на важливості розширення діапазону вибору, їх має бути більше, ніж два. Крім того, важливо не піддатися спокусі скоротити аналіз, мотивуючи це тим, що «й так усе зрозуміло». Таке «перескакування» є підводним каменем у техніці прийняття відповідального рішення. Технологія саме у тому і полягає, щоб не пропустити жодного аргументу і зважити всі «за» і «проти».

Не змінюючи свого розміщення, зайнятого у попередній справі, учасники індивідуально складають послання у світ, де описують своє ставлення до стану національної самосвідомості громадян України, подають поради та застереги іншим «островам» у «суспільному океані», своїм одноліткам. Перед написанням ведучий запевняє учасників, що їхні почуття та висновки, зроблені сьогодні, є важливими не лише для них, а й для багатьох інших людей, які потребують допомоги у пошуках власної позиції. Послання зачитуються і

прикріплюються до гірлянди на «Плакаті–голубі». Таким чином, у студентів формується відповідальність за долю нації, держави, особистісний розвиток.

Учасники оцінюють результати проведення тренінгу і своєї роботи в ньому. Застосування у експериментальній програмі наведених форм і методів забезпечує особистісне, національне, державно–громадянське самоусвідомлення студента, яке веде до самоудосконалення та самореалізації його особистості на місцевому, національному та міжнародному рівнях і є необхідною умовою переходу феномену самосвідомості у реальний чинник, внутрішню спонуку, у якій теоретичне знання органічно поєднується з практичною дією. Національна самосвідомість набирає внутрішньої спонукальної сили, забезпечуючи єдність теоретичних знань та умінь, потребу контролювати й регулювати відповідно до цього свою діяльність та поведінку.

3.2. Результати апробації тренінгу розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат студентського віку

У формувальному експерименті взяли участь 15 студентів з середнім та низьким рівнем розвитку національної самосвідомості.

Завдання експерименту полягало у якісній зміні національної самосвідомості студентів шляхом впровадження експериментальної програми, яка включала проведення тренінгу розвитку національної самосвідомості студентів, що складався з десятих занять. Ці заняття проходили щотижнево протягом 2,5 місяців. При цьому важливою умовою його ефективності ми вважаємо процес усвідомлення студентами особистісного змісту та мети основних тренінгових процедур, переживання і усвідомлення власних дій як прояву реального «Я». Завдання заключного етапу проведеного дослідження передбачало узагальнення результатів дослідно–експериментальної роботи, визначення рівнів сформованості національної самосвідомості студентів.

Проведена дослідно–експериментальна робота підтвердила, що цілеспрямована участь у тренінговій програмі є психологічною умовою

розвитку національної самосвідомості студентів. Про це свідчать результати дослідно–експериментальної роботи (таблиця 3.1).

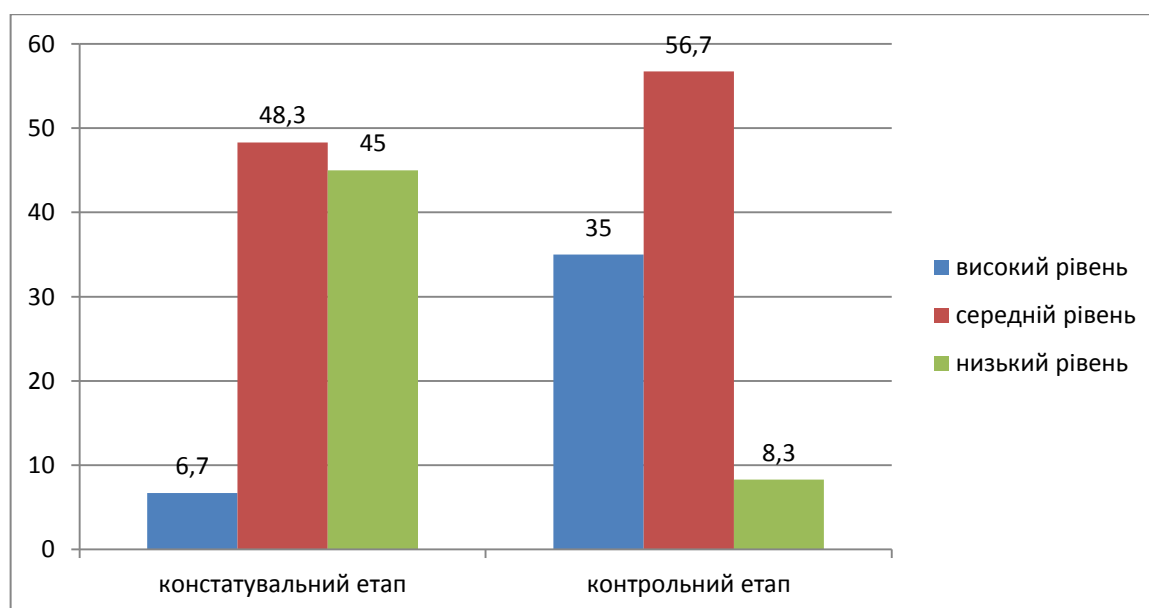
Таблиця 3.2

Динаміка сформованості когнітивного компоненту національної самосвідомості у студентів

Рівні сформованості	Результати констатувального експерименту	Результати формувального експерименту
Високий	6,7%	35,0%
Середній	48,3%	56,7%
Низький	45,0%	8,3%

Аналіз отриманих даних виявив, що у студентів суттєво підвищився рівень когнітивного компоненту національної самосвідомості. Після формувального експерименту високий рівень сформованості означеного компоненту визначено у 35,0% студентів, середній рівень виявлено у 45,7% студентів, низький – у 8,3% студентів. Високий рівень когнітивного компоненту у студентів зріс на 28,3%, середній рівень зріс на 8,4%. Низький рівень когнітивного компонента студентів зменшився на 36,7%, що також є показником позитивних змін у національній самосвідомості.

Наочно динаміку сформованості рівнів когнітивного компонента національної самосвідомості студентів зобразимо на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Рівень когнітивного компонента національної самосвідомості студентів (контрольний етап)

Динаміку рівнів когнітивного компоненту національної ідентифікації у студентів можна розглядати як показник ефективності проведеної нами дослідної роботи, яка значно вплинула і на динаміку афективного компоненту національної самосвідомості студентів (див. табл. 3.2).

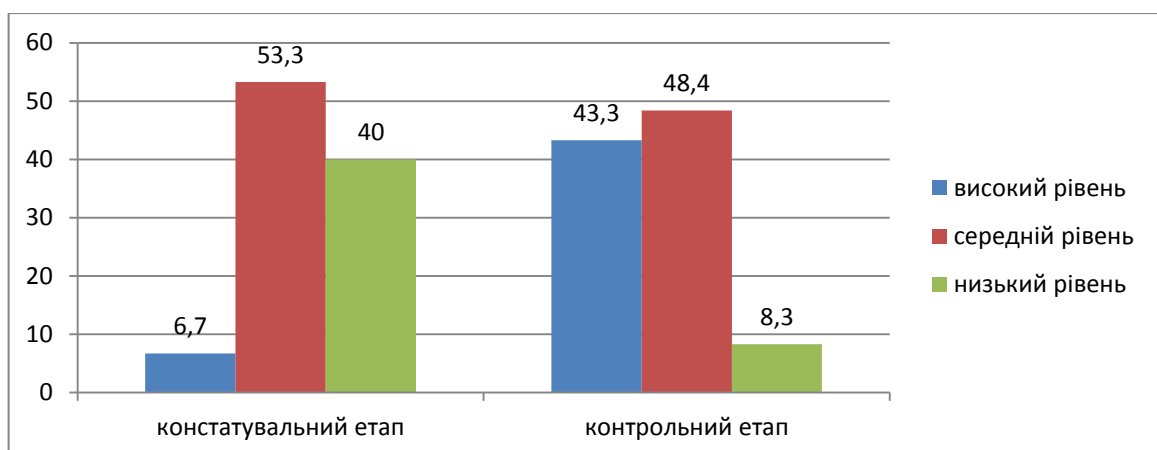
Таблиця 3.2

Динаміка сформованості афективного компоненту національної самосвідомості у студентів

Рівні сформованості	Результати констатувального експерименту	Результати формувального експерименту
Високий	6,7%	43,3%
Середній	53,3%	48,4%
Низький	40,0%	8,3%

Аналіз отриманих даних виявив, що у студентів також суттєво підвищився рівень афективного компоненту національної ідентичності. Після формувального експерименту високий рівень сформованості означеного компонента визначено у 43,3% студентів, середній рівень виявлено у 48,4% студентів, низький – у 8,3% студентів. Високий рівень афективного компоненту у студентів зріс на 36,6%, середній рівень зменшився на 4,9% за рахунок переходу студентів в групу високого рівня. В цілому кількість студентів, що мають високий і середній рівні афективного компоненту, зросла на 31,7%, що у середньому складає 15,9%, що, безумовно, є показником розвитку національної самосвідомості студентів.

Научно динаміку рівнів афективного компоненту національної самосвідомості студентів зобразимо на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Рівень афективного компонента національної самосвідомості студентів (контрольний етап)

Динаміка рівнів афективного компоненту засвідчує, що робота за експериментальною програмою сприяла кращому усвідомленню студентами пріоритетних цінностей та формуванню у більшості з них національно-патріотичних почуттів, що в певній мірі відобразилося на динаміці рівнів конативного компоненту (див. табл.3.3).

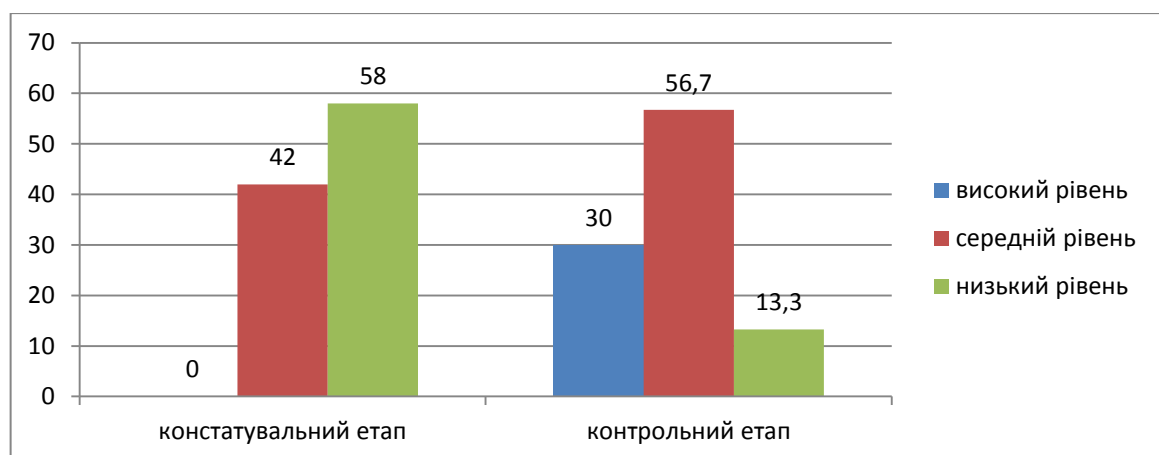
Таблиця 3.3

Динаміка сформованості конативного компоненту національної самосвідомості студентів

Рівні сформованості	Результати констатувального експерименту	Результати формувального експерименту
Високий	-	30,0%
Середній	42,0%	56,7%
Низький	58,0%	13,3%

Наведені дані свідчать, що у студентів значно підвищився рівень конативного компоненту національної ідентичності. Після формувального експерименту високий рівень сформованості означеного компонента визначено у 30,0% студентів, середній рівень виявлено у 56,7% студентів, низький – у 13,3% студентів. Високий рівень конативного компоненту зріс на 30,0%, середній рівень – на 14,7%. В цілому кількість студентів, що мають високий і середній рівні конативного компоненту, зросла на 44,7%, що у середньому складає 22,4%. Низький рівень зменшився на 44,7%, що доводить ефективність розвитку національної самосвідомості студентів.

Научно динаміку рівнів конативного компоненту національної самосвідомості студентів експериментальних груп зобразимо на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Рівень конативного компонента національної самосвідомості студентів (контрольний етап)

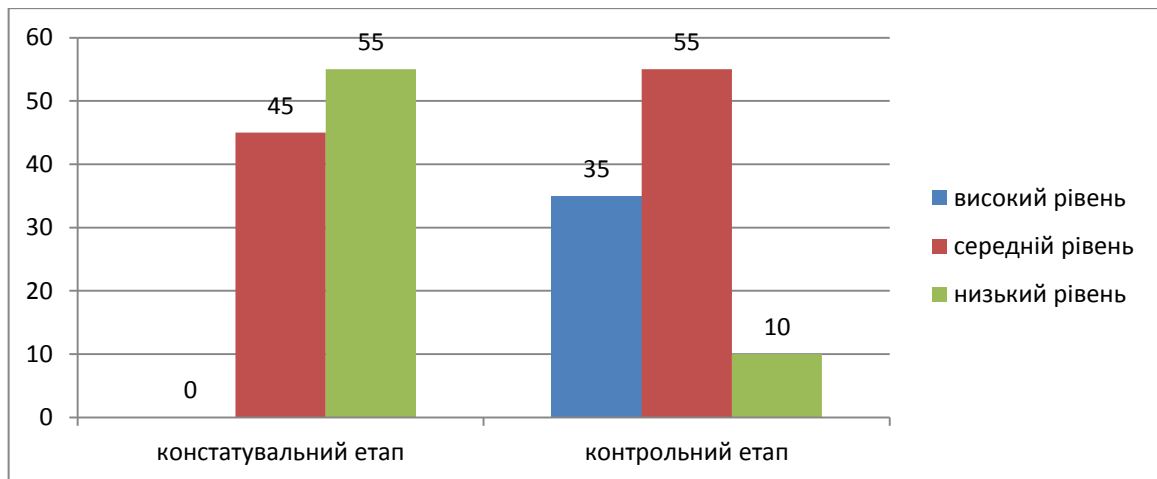
Відмічається, що динаміка рівнів когнітивного, афективного та конативного компонентів зумовила підвищення рівнів національної самосвідомості студентів в цілому (див. табл.3.4).

Таблиця 3.4

Динаміка рівнів національної самосвідомості студентів

Рівні сформованості	Результати констатувального експерименту	Результати формувального експерименту
Високий	-	35,0%
Середній	50,0%	55,0%
Низький	55,0%	10,0%

Динаміка рівнів національної самосвідомості студентів подається на рис. 3.4.

Рис. 3.3. Динаміка рівнів національної самосвідомості студентів (контрольний етап)

Зазначається, що у студентів значно підвищився рівень національної самосвідомості особистості. Після формувального експерименту високий рівень визначено у 35,0% студентів, середній рівень виявлено у 55,0% студентів, низький – у 10,0% студентів. Високий рівень студентів зріс на 35,0%, середній рівень – на 5,0%. В цілому кількість студентів, що мають високий і середній рівні конативного компоненту, зростає на 40,0%, що у середньому складає 20,0%. Низький рівень конативного компоненту зменшився на 40,0%, що впливає на ефективність розвитку національної самосвідомості студентів.

Аналіз результатів емпіричного дослідження національної свідомості студентів показує такі проблеми:

1. Сьогодні у розумінні національного відродження немає однаковості, перевага здебільшого надається одній з його сторін, відсутнє комплексне уявлення про нього. Лише незначна частина студентів висловлює прагнення особисто брати участь у процесах відродження України.

2. Сучасна молодь не має чітко виробленої системи національних інтересів та ясного розуміння національної ідеї.

3. Більшість студентів зводять національну свідомість до однієї або декількох її форм, вона ще не набула розвинутого характеру й непереросла у вищий рівень – національну самосвідомість.

4. Важливо усвідомлювати, що ці цінності здебільшого не інтеріоризувалися, не перетворилися на глибокі внутрішні переконання й не виступають збудником волі і установкою на дію.

Результати експериментального дослідження дозволили визначити такі провідні напрями у розвитку національної самосвідомості студентів:

- формування та розвиток уявлень про соціальні цінності, норми, що є визначальними для піднесення особистості до національної спільноти;
- виділення знань і вмінь організувати та планувати власне життя на основі самостійного вибору, який найбільше відповідає домаганням студентів у сфері національних цінностей;
- формування уявлення про себе як представників української нації, усвідомлення її самості та внутрішньої єдності (культурної, мовної, національної тощо), розуміння спільного й відмінного з іншими народами;
- виховання у студентів любові до рідної землі, мови, культури, відповідальності за збереження та розвиток культурно-історичних надбань, прагнення примножити їх своєю працею;
- формування активної позиції та позитивної «Я-концепції»;
- стимулювання творчої, соціальної активності та ініціативи студентів;
- виховання готовності підпорядковувати особисті інтереси загальному добру, здатності до критичної самооцінки, готовності до захисту незалежності.

Висновки до розділу 3

З метою розвитку національної самосвідомості студентів нами розроблена та апробована тренінгові програма. Експериментальна програма включала проведення спеціально організованого тренінгу розвитку національної самосвідомості студентів. Вправи, з яких складається тренінг, побудовані за методикою партисипаторного навчання, що передбачає збагачення студентів знаннями та формування навичок за рахунок використання власного досвіду.

Аналіз результатів вивчення сформованості національної самосвідомості студентів до і після проведення формувального експерименту свідчить про їх позитивну зміну. У процесі експериментального впровадження програми зросла кількість студентів, які мають високий та середній рівні національної самосвідомості, що є доказом її ефективності. Отримані нами результати підтверджують ефективність запропонованої в роботі програми розвитку національної самосвідомості студентів, а відтак доцільність застосування експериментальної програми психологами й викладачами.

ВИСНОВКИ

Теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення соціально–психологічних чинників становлення національної самосвідомості студентів дало змогу зробити такі висновки.

1. Здійснено теоретичний аналіз феномена національної свідомості та самосвідомості як проблеми етнічної психології. Показано, що нація як соціальна група і соціальний суб'єкт дії має як свідомість, так і самосвідомість. Доведено, що національна самосвідомість визначає спрямованість діяльності нації на задоволення власних потреб та інтересів через оригінальну цілісну систему самооцінки та саморегуляції, національних цінностей та ідеалів, пошук свого власного місця серед інших національних спільнот. Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності, а також конкретний індивід з власною індивідуальною національною самосвідомістю. За змістом національна самосвідомість мало чим відрізняється від національної свідомості, відмінність полягає лише в характері усвідомленості.

2. Охарактеризовано компоненти та рівні національної самосвідомості. До структури національної самосвідомості особистості віднесено три компоненти, які перебувають у постійній взаємодії: когнітивний (теоретичний рівень знань, які охоплюють все те, що складає зміст національного характеру, національної культури, історії народу); емотивний (емоційно–чуттєва сфера національної самосвідомості, яка має безпосередній зв'язок з усвідомленням особистістю своєї національної самобутності, національного психотипу, ставленням особистості до культурної спадщини свого народу, його способу життя, ціннісних орієнтацій тощо); конативний (психологічна готовність особистості до реалізації своїх функцій як представника нації, що передбачає дотримання етносоціальних та етнокультурних норм і потреб суспільства, готовність до самореалізації у сфері національної культури тощо).

3. Виявлено особливості становлення національної самосвідомості в онтогенезі. Показано, що студентський вік є сенситивним періодом для розвитку національної самосвідомості особистості, передумовами чого є активізація та підвищення рівня соціальної зрілості, що гармонізує з високим

освітнім рівнем та інтелектуальною зрілістю особистості; виникнення почуття тотожності та цілісності свого «Я» (самоідентичності); зміна стосунків особистості зі значущими іншими як чинник зміни її ставлень до них і до самого себе; ускладнення та підвищення рівня усвідомлення процесів самопізнання і самоконтролю; зростання соціальної активності; становлення громадянськості; чутливість до суспільно–історичних трансформацій.

4. Розроблено програму і методику дослідження національної самосвідомості студентів. Критеріями діагностики сформованості національної самосвідомості у студентів визначено цілісність знань про національну самосвідомість; емоційно–ціннісне ставлення до своєї нації та практичні вміння і навички щодо реалізації своїх функцій як представника нації. Для кожного критерію визначено набір показників. Для всебічного вивчення предмета дослідження використано комплекс методик, що дало змогу дослідити ступінь вираженості всіх трьох компонентів національної самосвідомості та рівнів – високий, середній і низький.

5. Емпірично досліджено соціально–психологічні чинники становлення національної самосвідомості студентів. Одержані результати дозволяють стверджувати, що переважна більшість студентів позитивно ставляться до себе як до представника української нації. Проте можна відмітити дещо нижчий порівняно з еталонними ознаками рівень емоційно–ціннісного ставлення студентів до себе як до представника української нації, а також дещо вищий рівень невизначеності національної самоідентичності. Також виявлено відносно низький рівень розвитку конативного компонента національної самосвідомості у студентів. Аналіз кількісних показників вказує на переважання середнього і низького рівнів розвитку національної самосвідомості досліджуваних.

Наведений розподіл студентів за рівнями сформованості національної самосвідомості свідчить про недостатній рівень розвитку когнітивного компонента даного феномена. Очевидним є переважання студентів із низьким рівнем сформованості даного феномена. Саме тому одним із наших подальших завдань була розробка психологічного тренінгу розвитку національної самосвідомості студентів.

6. Розроблено психологічний тренінг для розвитку національної самосвідомості студентів. Принципами організації тренінгу визначено: єдність свідомості і діяльності, системність та проблемність, ціннісне самовизначення, рефлексивність, взаємозв'язок розвитку національної самосвідомості та особистості. Спрямованістю тренінгу є розвиток у студентів усвідомлення своєї національної ідентичності, відчуття гордості за націю та сприяння оптимальній інтеграції «етнічного» в «національного». В основу тренінгу покладено психолого–педагогічні технології, метою яких є розвиток пізнавальних, емоційно–ціннісних та поведінкових особливостей розвитку досліджуваного явища. Тренінг ґрунтується на пошуково–дослідницькій основі.

Порівняльний аналіз результатів дослідження щодо сформованості національної самосвідомості студентів до і після проведення формувального експерименту свідчить про їх позитивну зміну. У процесі дослідно–експериментального впровадження програми значно зросла кількість студентів, які мають високий та середній рівні національної самосвідомості, що є доказом ефективності запропонованих засобів роботи. Отримані результати підтверджують ефективність запропонованої в роботі методики розвитку національної самосвідомості студентів, доцільність застосування тренінгової експериментальної програми психологами й викладачами ВНЗ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анастаси А., С. Урбина. Психологическое тестирование. СПб.: Питер, 2001. 688 с.
2. Барканова О.В. Динамика национального самосознания личности в период ранней юности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Красноярск, 2016. 19 с.
3. Баронин А.С. Этническая психология. К.: Тандем, 2010. 264 с.
4. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростка. М. : Московский психолого–социальный институт ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2007. 208 с.
5. Бердій Т.С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
6. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2012. 20 с.
7. Бичко О.В. Профілі української ідентичності : соціально–психологічний аналіз : монографія. К.: Київський університет, 2007. 281 с.
8. Боднар М.Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2004. 20 с.
9. Борисов В.В. Теоретико–методологічні основи формування національної самосвідомості : монографія. К.: АПП, 2013. 518 с.
10. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. К. : Беркут, 2000. 63 с.
11. Булах І. С. Психологія особистісного зростання студента : монографія. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
12. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»–концепції університетської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2013. 19 с.
13. Вирост Й. С. Національна самосвідомість : проблеми визначення й аналізу. *Філософська та соціологічна думка.* – 2009. – № 7. – С. 11–19.

14. Волков Б.С. Психология юности и молодости. М. : Академический проект : Трикста, 2006. 256 с.
15. Гнатенко П.И. Национальная психология. Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2010. 213 с.
16. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2003. 19 с.
17. Гуменюк Г.М. Формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристсько–краєзнавчої роботи : монографія. Івано–Франківськ : Плай, 2000. 158 с.
18. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання : історико–теоретичний вимір : монографія. К.: САММІТ–КНИГА, 2010. 432 с.
19. Добровольська Н.О. Розвиток національної свідомості як складової національно–культурних традицій у процесі вивчення студентами спецкурсу «Українська мова». *Гуманітарний вісник ЗДІА*. – Запоріжжя, 2008. Вип. 33. С. 217–222.
20. Євтух В.Б. Етнічність : енциклопедичний довідник. К.: Фенікс, 2012. 316 с.
21. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... докт. психол. наук. К., 2010. 35 с.
22. Захарченко Р. О., Москалець В. П., Руденко Ю. Д. та ін. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. К., 2008. С. 14–28.
23. Каламаж Р. В. Психологія професійної самосвідомості студентів : навчально–методичний посібник. Острог : Вид–во НУ «Острозька академія», 2015. 200 с.
24. Карлова В.В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект : автореф. дис. ... д–ра наук з держ. упр. К., 2013. 36 с.
25. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. К. : Либідь, 2009. 352 с.

- 26.Квас О.В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2003. 20 с.
- 27.Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія: підручник. К. : Геопринт, 2006. 400 с.
- 28.Крысько В.Г. Этническая психология : учеб. пособ. М.: Академия, 2008. 320 с.
- 29.Кутняк І.М. Національна свідомість у контексті антропологічно–екзистенційного виміру. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К. : Центр духовної культури, 2004. №41. С.14–22.
- 30.Лебедева Н.М. Этническая и кросс–культурная психология. М. : МАКС Пресс, 2011. 424 с.
- 31.Лозко Г. Етнологія України : теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: монографія. К.: АртЕК, 2001. 304 с.
- 32.Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія. К.: Слово, 2011. 188 с.
- 33.Львовочкіна А.М. Етнопсихологія : навч. посіб. К.: МАУП, 2002. 144 с.
- 34.Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: КММ, 2006. 240 с.
- 35.Михальчук Ю.О. Психолого–педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2005. 19 с.
- 36.Москалець В.П. Духовні цінності українського народу. К.-Івано–Франківськ: Плай, 1999. 279 с.
- 37.Мухлыкіна Ю.В. Этническая идентичность: сущность, содержания и основные тенденции развития : автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 2011. 21 с.
- 38.Налчаджян А.А. Этнопсихология. СПб. : Питер, 2004. 381 с.
- 39.Орбан–Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : навч. посіб. К.: Академвидав, 2005. 448 с.
- 40.Павелків Р.В., Корчакова Н.В. Просоціальний розвиток особистості : монографія. Рівне : О. Зень, 2013. 384 с.

- 41.Павленко В.М. Етнопсихогенез : феноменологія, фактори, механізми: автореф. дис. ... докт. психол. наук. Дніпропетровськ, 2006. 24 с.
- 42.Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія : навч. посіб. К. : Сфера, 2009. 408 с.
- 43.Пасічник І.Д., Кралюк П.М. Український месіанізм : монографія. Острог : Вид-во НаУОА, 2013. 220 с.
- 44.Піонтковська Д.В. Особливості валентності національної ідентичності студентської молоді. *Психологічні перспективи*. 2014. Вип. 24. С. 263–272.
- 45.Піонтковська Д.В. Програма розвитку національної ідентичності студентської молоді. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Острог: «Острозька академія», 2015. Вип. 1. С. 163–172.
- 46.Пірен М.І. Основи етнопсихології. К. : ІЗМН, 1998. 436 с.
- 47.Психологія самосознання : хрестоматія / ред.–сост. Д.Я. Райгородский. Самара : БАХРАХ–М, 2003. 672 с.
- 48.Психологія человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / под ред. А.А. Реана. СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2005. 416 с.
- 49.Психологія самосвідомості : історія, сучасний стан та перспективи дослідження / за ред. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського. К. : «Любіть Україну», 1999. 317 с.
- 50.Райс Ф. Психологія подросткового и юношеского возраста. СПб. : Питер, 2000. 624 с.
- 51.Редькіна Г.М. Національна свідомість населення України в умовах державної незалежності: автореф. дис... канд. політичних наук. К., 2008. 22 с.
- 52.Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія : навч. посіб. К.: Каравела, 2015. 264 с.
- 53.Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Основы этнологии : учеб. пособ. М. : Юнити–Дана, 2003. 351 с.
- 54.Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

- 55.Ситник П. К., Дербак А. П. Проблемы формирования национальной самосвідомості в Україні : монографія. К. : НІСД, 2004. 226 с.
- 56.Соколова В.Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2005. 21 с.
- 57.Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. М.: Смысл, 1998. 386 с.
- 58.Співак Л. М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Острог : Острозька академія, 2015. Вип. 1. С. 193–204.
- 59.Співак Л.М. Психологічні особливості впливу національної самосвідомості на професійне становлення майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*. 2011. Вип. 3. С. 469–474. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2011_3_78.
- 60.Співак Л.М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : монографія. Кам'янець–Подільський : Рута, 2015. 300 с.
- 61.Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія. К. : НПУ імені М. Драгоманова, 2011. 727 с.
- 62.Степико М.Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування : монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.
- 63.Стефаненко Т. Этнопсихология. М. : Аспект Пресс, 2004. 368 с.
- 64.Татарко А. Н., Лебедева Н. М. Методы этнической и кросс–культурной психологии : учеб.–метод. пособ. М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 238 с.
- 65.Теоретичні засади виховання національної самосвідомості : програма спецкурсу і навч. посіб. / за ред. Д.О. Тхоржевського. К., 1998. 150 с.
- 66.Этнопсихологический словарь / ред. В.Г. Крысько. М.: Московский психолого–социальный ин–т, 2009. 342 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета
визначення моральних якостей,
що характеризують національну самосвідомість студентів

Прізвище _____ Група _____
 Стать _____ Вік _____

Подані нижче слова запишіть у три колонки: у першу – найважливіші якості, які, на Вашу думку, обов'язково повинні бути присутні у громадянина; у другу – ті, які можуть бути присутні, але не обов'язково; у третю – ті, які можуть бути відсутні.

1.Доброта. 2.Справедливість. 3.Щирість. 4.Взаємодопомога. 5.Принциповість. 6.Турботливе і відповідальне ставлення до оточуючих. 7.Здатність мислити критично. 8.Самокритичність. 9.Бережливе ставлення до природи. 10.Здатність до естетичного сприйняття природи. 11.Працьовитість. 12.Патріотизм. 13.Інтерес до історії рідного краю. 14.Інтерес до традицій народу, його культури. 15.Уміння відрізнити справжню красу від дешевих імітацій. 16.Самовдосконалення як засіб служіння народові. 17.Національна гордість і самоповага. 18.Самовіддане служіння Батьківщині. 19.Любов до рідної мови.

ОБОВ'ЯЗКОВО	НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО	МОЖУТЬ БУТИ ВІДСУТНІ

А н к е т а

визначення самооцінки національної самосвідомості студентів

Прізвище _____ Група _____

Стать _____ Вік _____

Оцініть ступінь наявності у себе поданих нижче якостей. Читаючи слово, навпроти нього ставте знак +, відповідно до тієї оцінки, на яку Ви, на Вашу думку, заслуговуєте

О з н а к и	Оцінка ступеня прояву ознак (в балах)						
	6	5	4	3	2	1	0
Доброта							
Справедливість							
Щирість							
Почуття власної гідності							
Взаємодопомога							
Принциповість							
Турботливе і відповідальне ставлення до оточуючих							
Здатність мислити критично							
Самокритичність							
Бережливе ставлення до природи							
Здатність до естетичного сприйняття природи							
Інтерес до історії рідного краю							
Інтерес до традицій народу, повага до його культури							
Працелюбність							
Вірність народів							
Прагнення служити інтересам своєї нації							
Національна гордість і самоповага							
Дотримання здорового способу життя							
Володіння українською мовою							
Патріотизм							
Повага до державних та національних символів							

Опис занять тренінгової програми розвитку національної самосвідомості студентів

Заняття 1

Тема. Національне самовизначення України та українця (2 год.)

Привітання. Знайомство. Представлення етапів та загальної структури програми.

1. Міні-лекція «Україна на перехресті європейської та азійської цивілізацій».

Ключові поняття лекції: східний та західний цивілізаційні світи, шлях розвитку, геополітичні інтереси, самовизначення, глобалізаційні процеси.

2. Дискусія «Етапи розвитку української нації – від Трипілля до сучасності».

Студентам пропонується поміркувати та висловити свої ідеї щодо розвитку України. Аналіз східного та західного цивілізаційних шляхів розвитку. Оптимальний шлях для України. Ризики та переваги.

3. Психомалюнок «Портрет української нації».

Студентам пропонується намалювати портрет української нації (символічно, схематично тощо). Представлення малюнків. Обговорення. Знаходження спільного та відмінного у малюнках досліджуваних.

Завдання для самостійного опрацювання: підготувати матеріал про героїчну подію або героїчну постать української історії.

Заняття 2

Тема. Героїчні події української історії та національна самосвідомість

1. Бесіда «Героїчні події та герої української історії».

Студентам пропонувалось представити підготовлений матеріал про героїчну подію або героїчну постать української історії. Також обговорювалось психологічне значення певної події або особистості для становлення української нації. Активізація почуття гордості за свою націю.

2. Психологічна вправа (техніка психодрами) «Українці минулого, сьогодення і майбутнього: спільне та відмінне».

Суть вправи полягає в наступному: студенти розподіляються у три групи, по 3 учасника в кожній. Учасникам пропонується відчувати себе українцями з минулого (перша група), сьогодення (друга група), майбутнього (третья група). Після того, як учасники «вжились в ролі», їм пропонується встановити контакт та взаємодіяти одне з одним.

Після взаємодії, учасники діляться відчуттями. Студенти, що спостерігають за вправою, також дають зворотній зв'язок. Основною метою цієї техніки є встановлення зв'язку між почуттям гордості за славетні сторінки української історії та прогностичним мисленням щодо розбудови української нації на основі відповідальності молодих українців, які живуть сьогодні.

Завдання для самостійного опрацювання: рекомендація прочитати книгу «Чому нації занепадають» (автори: Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон).

Заняття 3

Тема. Українська ментальність та національний характер як компоненти національної самосвідомості.

1. Міні-лекція «Українська ментальність. Національний характер».

Ключові поняття лекції: українська ментальність, витоки української ментальності, ментальні формоутворення та архетипи, національний характер, яскраві риси характеру українців.

2. Психологічна гра «Психодіагностичний висновок. Випробуваний – українець».

Студенти утворюють дві групи – дві експертні комісії. Завдання полягає у написанні психодіагностичного висновку. Обстежуваний – типовий українець (вік та стать визначаються самими учасниками, на власний розсуд). Специфіка гри – у так званій упередженості психодіагностів. Перша експертна комісія повинна скласти психодіагностичний висновок упереджено позитивно, друга експертна комісія – упереджено негативно. Після складання висновків, обидві групи учасників представляють свою роботу та обмінюються враженнями.

Основною метою цієї гри є усвідомлення негативних та позитивних рис українців, а також можливість застосовувати ці знання у реальній взаємодії з представниками інших націй та етносів. Примітка: для студентів не психологічних спеціальностей можлива модифікація назви гри, наприклад, «Характер українця». В такому варіанті завдання буде виконуватись не на професійно-психологічному рівні, однак відповідність меті буде збережена.

Заняття 4

Тема. Націоналізм і патріотизм в структурі національної самосвідомості

1. Міні-лекція «Націоналізм і патріотизм: спільне і відмінне»

Ключові поняття лекції: націоналізм, патріотизм, шовінізм, національні та патріотичні почуття, розбіжність між патріотизмом та націоналізмом, національний екстремізм, ксенофобія, нацизм.

2. Дискусія «Здорова любов до своєї нації та її хворобливі форми?»

Студентам пропонується висловити свої думки щодо націоналізму, патріотизму, шовінізму; поміркувати над «здоровими» та екстремістськими формами суспільної свідомості; чи може націоналізм перетворитися в нацизм.

Заняття 5

Тема. Розвиток української політичної нації та шляхи її формування

1. Міні-лекція «Етнічна нація і політична нація – що важливіше?»

Ключові поняття лекції: теорії націй, етнос, нація, моноетнічний склад населення, поліетнічний склад населення, титульна нація.

2. Обговорення книги «Чому нації занепадають?» (автори: Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон). Автори книги переконані: країни стали найуспішнішими через те, що їхні громадяни повалили владну еліту і створили суспільства, де головною цінністю стали рівні економічні та політичні права кожного. Саме свобода робить світ багатшим.

Заняття 6-7

Тема. Національні стереотипи українців. Як їх позбутися?

1. Міні-лекція «Національні стереотипи українців та представників інших націй».

Ключові поняття лекції: національний стереотип (позитивний і негативний), упереджене ставлення, представник іншої національної спільноти, аутостереотипи, гетеростереотипи.

2. Дискусія «Образ ворога та психологічний захист нації. Чи властивий він українцям?»

Студентам пропонується висловити свої думки з приводу створення образу ворога та існування його в суспільній свідомості. Міркування щодо необхідності такого стереотипу. Функція колективної установки «свій– чужий».

3. Психологічна гра «Суд над справжнім українцем».

Обираються учасники гри: підозрюваний (1 учасник), суддя (1 учасник), сторона обвинувачення (3 учасники), сторона захисту (3 учасники), суд присяжних (від 5 учасників). Стороні обвинувачення дається завдання придумати та надати звинувачення українцю в тому, що він не може навести лад у своїй країні. Сторона захисту повинна виправдовувати підозрюваного. Суду присяжних необхідно винести вирок. Метою гри є усвідомлення установки самозвинувачення та розуміння недоцільності такої форми самоствавлення у суспільному бутті.

4. Психологічна вправа «Як нас сприймають інші етноси і народи»

Кожному учаснику пропонується обрати роль представника іншої нації (на вибір самого учасника) та з позиції цієї ролі описати українця. Потім учасники діляться своїми уявленнями про образ українця з позиції представників інших національних спільнот (німця, француза, британця). Вправа націлена на оптимізацію такого компонента національного самоствавлення, як очікуване відношення від інших, що має досить низькі показники серед українських студентів (за результатами констатувального експерименту).

5. Психологічна гра «Рятувальний човен»

В грі приймають участь 10 студентів. Кожний студент отримує роль. Варіанти ролей – представники національних спільнот (українець, американець, француз, німець, італієць, поляк, англієць, турок, єврей, росіянин). Інструкція до гри: «Уявіть, що ви всі опинились на кораблі серед океану. Сталася корабельна аварія. Корабель іде на дно. На горизонті видніється безлюдний острів. Залишився лише один рятувальний човен, який вміщує 5 осіб. Ваша задача – запевнити всіх, що саме Ви повинні зайняти місце на рятувальному човні. Необхідно надати аргументи Вашої «корисності» відповідно тієї національності, роль якої Вам дісталась». Після надання аргументів кожним учасником відбувається голосування. Кожний учасник може проголосувати лише 5 разів (дозволяється голосування за себе). Після голосування визначаються 5 осіб, що потрапили до рятувального човна.

Метою цієї вправи є усвідомлення національних стереотипів та можливість їх подолання або, навпаки, надання їм функціонального значення.

Заняття 8

Тема. Етнічна, національна та регіональна ідентичності

1. Міні-лекція «Усвідомлення українцем своєї етнічної, національної, регіональної ідентичності»

Ключові поняття лекції: соціальна ідентичність, види ідентичності, ідентифікація.

2. Психологічна вправа «Ти не справжній українець, якщо не...»

Студентам пропонується навести всі відомі їм ірраціональні твердження, що стосуються національної приналежності та продовжити фразу «Ти не українець, якщо...». Ведучий може навести приклади: «... не розмовляєш українською мовою», «.спілкуєшся з росіянами», «.не носиш вишиванки» тощо. Після наведення тверджень студентам пропонується їх спростувати або, навпаки, затвердити їх істинність. Метою цієї вправи є подолання стереотипів та підвищення рівня національної самосвідомості (на основі розуміння цінності розбудови політичної нації).

Заняття 9

Тема. Національна єдність як феномен національної архетип українців.

1. Міні-лекція «Прагнення до національної єдності як цінність українського народу»

Ключові поняття лекції: національна єдність, національна безпека, консолідація нації, громадянська свідомість, патріотизм.

2. Дискусія «Революція гідності та національні якості українців»

Студентам пропонується поміркувати над подіями 2013–2014 років, які отримали назву Революція Гідності; зрозуміти причини таких суспільних зрушень; усвідомити, що події новітньої історії України можуть трансформувати («підривати») національні стереотипи, наприклад, «Моя хата з краю».

3. Творчий конкурс. Написання інструкції «Як зберегти українську націю цілісною»

Студентам пропонується написати інструкцію «Як зберегти українську націю цілісною» (3–5 пунктів). Інструкція має мати практично-дієвий характер (алгоритм дій). Після виконання завдання, студенти представляють свої інструкції по збереженню нації та обираються найкращі роботи.

Заняття 10

Тема. Етапи трансформації українського суспільства. Боротьба за свободу і гідність.

1. Бесіда «Українська нація: перспективи розвитку»

Студентам пропонується поміркувати та висловити свої думки щодо перспектив розвитку української нації, осмислити умови, за яких розвиток нації буде мати позитивний або негативний вектори; усвідомити, що громадянська відповідальність та любов до Батьківщини кожної молодої людини може сприяти розвитку української нації.

2. Психологічна вправа (метод метафоричних карт) «Перспективи розвитку української держави»

Вправа з метафоричними картами (ОН–карти). Студентам пропонується «всліпу» обрати 4 карти з колоди метафоричних карт (СОРЕабо Моргана). Завдання полягає в складанні історії про українця (українців) за допомогою обраних карт. Одна карта має представляти образ українця (героя), друга карта – опис життя героя, третя карта – перешкоду, яка виникла в житті героя, четверта карта – спосіб подолання перешкоди.

Всі учасники діляться своїми історіями та обговорюють результати вправи. Метою вправи є спроба віднайти спільні та відмінні можливі способи подолання перешкод у реальному житті, які є відображенням змістової характеристики національної самосвідомості молодих українців.

3. Психологічна гра «Чинники національної інтеграції»

Робота в мікрогрупах. Студентам пропонується розділитись у пари. Ведучий пропонує всім учасникам відчувати себе представниками конференції з питань консолідації нації. Кожна пара учасників–делегатів конференції отримує листок зі словом та знаком «+» або «–» поряд зі словом. Слова, які пропонуються: мова, територія, культура, релігія, етнос, історичне минуле. Таким чином, виходить 12 варіантів написаних слів (мова + / мова–; територія+ / територія– і т.д.). Суть вправи полягає в тому, щоб довести іншим делегатам конференції, що саме мова (територія, культура, релігія, етнос тощо) є головним та об'єднуючим елементом в розбудові незалежної та єдиної нації (якщо поряд зі словом стоїть знак «+») або, навпаки, що мова (територія, культура, релігія тощо) не є основним підґрунтям для консолідації нації (якщо поряд зі словом стоїть знак «–»). Метою гри є виокремлення та усвідомлення учасниками тих концептів, які є провідними у консолідації української нації.

Після стандартного завершення заняття (пункт 5 структури кожного заняття тренінгу: підведення підсумків заняття: рефлексія емоційного стану, особистих здобутків; обмін враженнями та обговорення труднощів роботи; висловлювання побажань) студентам пропонується обміняти думками та враженнями тренінгу загалом, зробити висновки щодо власних зрушень у компонентах розвитку національної самосвідомості.